

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р.

«___» _____ 20__ р.

**ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРИВОГО РОГУ В РОКИ ОКУПАЦІЇ
У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота студента
групи ЗІС-м-22
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Самойленка Сергія Миколайовича
Керівник: к.і.н., доцент Печеніна Н.А.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Самойленко Сергій Миколайович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чиним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Сергій Самойленко

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Стан наукової розробки теми	6
1.2. Джерельна база дослідження	11
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	15
Висновки до 1 розділу	17
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ В РОКИ ОКУПАЦІЇ	18
2.1. Становище освітньої сфери міста в окупаційний період	18
2.2. Театрально-культурне життя Кривого Рогу в роки окупації	38
Висновки до 2 розділу	48
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРИВОГО РОГУ В РОКИ ОКУПАЦІЇ	50
3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці	50
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення історії Кривого Рогу в роки окупації в шкільному курсі історії	52
Висновки до 3 розділу	55
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ століття, що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Звернення до її дослідження в Україні залишається актуальним й дотепер, що пов'язано, зокрема, з існуванням ряду аспектів, які не залишають байдужим широке коло людей.

На сучасному етапі відбувається переміщення акцентів у дослідженні Другої світової війни із загальноісторичних аспектів – воєнних, політичних, економічних, ідеологічних – до аспектів, що висвітлюють життя людей в екстремальних умовах. Однією з таких проблем є висвітлення проблеми виживання жителів в окупації, різнобічних аспектів їх повсякденного життя, зокрема освітнього та культурного, організацію дозвілля тощо. Завдяки доступу дослідників до раніше закритих архівів, неопублікованих мемуарів тощо відбулося накопичення знань, які дають можливість дослідникам не лише розкривати Великі події, а й сфокусуватися на історії людини в цих складних умовах.

Тема повсякденного життя цивільного населення на окупованих територіях актуальна на сьогоднішній момент, адже частина мешканців України знаходяться під тимчасовою окупацією.

Мета роботи: з'ясувати особливості вивчення історії Кривого Рогу в роки окупації у шкільному курсі історії.

Завдання роботи:

- дослідити стан наукової розробки теми та її джерельної бази;
- проаналізувати становище освітньої та культурної сфери Кривого Рогу в роки окупації;
- визначити методичні умови вивчення історії Кривого Рогу в роки окупації у шкільному курсі історії.

Об'єкт дослідження – процес навчання історії в старшій школі.

Предмет дослідження – вивчення історії Кривого Рогу в роки окупації у шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються періодом окупації Кривого Рогу німецько-фашистськими військами (серпень 1941 р. – лютий 1944 р.).

Географічний регіон дослідження включає територію міста Кривого Рогу та Апостолівського, Криворізького і Широківського районів, які склали гебіт Кривий Ріг в період окупації.

Для досягнення мета і вирішення поставлених завдань використані наступні **методи**:

загальнонаукові – класифікації, порівняльного аналізу;

спеціально-історичні – синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичний;

теоретичні методи науково-педагогічного дослідження – теоретичне узагальнення педагогічного досвіду, розробка методики роботи з обраної теми на уроках історії.

Практичне значення одержаних результатів: основні положення роботи можуть бути використані учнями для дослідницьких проєктів, а також для підготовки вчителів до уроків історії.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що нараховує 124 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Незважаючи на величезну кількість праць радянських та українських істориків, проблематика повсякденного життя населення, зокрема соціально-культурного розвитку, в умовах окупації залишається недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії. Післявоєнний процес осмислення, систематизації та опису періоду окупації відбувався в умовах ідеологічного протистояння ворогуючих систем і відповідно формувался за законами тодішнього часу: агітації, пропаганди та контрпропаганди. Тому публікації воєнних та перших повоєнних років мали чітке ідеологічне забарвлення та присвячувалися виключно злочинам німецько-фашистського режиму або героїці підпільного або партизанського руху. У цих працях місцеве населення зображувалося або безособовими пасивними жертвами жорстоких окупантів, або безстрашними радянськими партизанами, або зрадниками-колаборантами. Відсутність інтересу до висвітлення повсякденності, буденного життя звичайної людини пояснювалося законами воєнного часу. Ситуація після закінчення війни не змінилася, а навпаки, розрив між офіційно-парадною версією Великої Вітчизняної війни, сформованою керівництвом, та особистим досвідом безпосередніх очевидців тих подій ще більше посилювався. Увага радянських дослідників до життя цивільного населення в період нацистської окупації значно зменшилася, а стандарти висвітлення окупаційного режиму, окреслені під час війни, були канонізовані в академічних дослідженнях [78, с. 12]. Головна увага приділялася дослідженню політичних та військових подій, соціокультурне життя населення на окупованих територіях не розглядалося. Будь-які прояви культурного життя місцевого населення в умовах нацистської окупації однозначно трактувалися як прояви колабораціонізму.

Демократизація суспільного життя незалежної України, доступність істориків до архівних матеріалів сприяли помітним зрушенням у висвітленні різних сторін повсякденного життя населення в період окупації, у тому числі освітнього та культурного аспектів.

Вагомий вклад у дослідження проблеми шкільної політики та шкільної освіти у Рейхскомісаріаті “Україна” в роки окупації 1941-1944 рр. належить чеській дослідниці Б.Єржабковій. Автор на основі джерел переважно з німецьких архівів характеризує окремі аспекти шкільної освіти на окупованій території України [93]. У монографії відтворені окремі елементи з організації шкільної освіти, зокрема, повсякденного життя і побуту як учнів, так і вчителів: відбір благонадійних учителів, їх заробітна плата, гаряче харчування окремих категорій учнів, розміщення учнів в гуртожитках, безоплатне навчання учнів окремих спеціальностей, суто практичний напрям професійної підготовки спеціалістів тощо.

Наукове дослідження О. М. Гончаренка, І. В. Гончаренко, М. П. Куницького “Нацистська окупаційна політика в сфері освіти на теренах Рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)” є першим в українській історіографії ґрунтовним дослідженням, яке максимально розкриває нацистську окупаційну політику в сфері освіти на території Рейхскомісаріату “Україна” [90]. У монографії охарактеризовано основні напрямки створення закладів освіти, організаційно-методичний супровід функціонування закладів освіти та висвітлена підготовка в різних типах навчальних закладів кваліфікованих спеціалістів. Проблеми функціонування народних шкіл, організації професійної, зокрема, сільськогосподарської, освіти на території Рейхскомісаріату “Україна” в своїх публікаціях розглядає О. Гончаренко [85; 89].

У монографії Б.О.Чернова “Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.)” на основі використання історичних джерел висвітлено передумови підготовки окупації східних територій Німеччиною, організацію нацистами шкільної освіти в різних

типах навчальних закладів та наукових досліджень на окупованій території в Райхскомісаріаті «Україна» [117]. Автор наголошує, що розробляючи план завоювання «життєвого простору» на Сході, вище керівництво Третього Райху розраховувало здійснювати щодо населення окупованих територій політику максимально ефективної його експлуатації, передбачаючи, що жителі цих територій будуть тільки слухняними виконавцями волі німецької адміністрації. Згідно із загальнополітичним курсом здійснювалася й освітня політика. Для населення запроваджувалися народні та професійні школи і училища, які давали мінімальний рівень освіти і готували його виконання найпростіших функцій у сільському господарстві, промисловому виробництві, медицині та ремеслі і торгівлі.

Ю. Левченко в монографії «Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.» порівнює адміністративно-територіальну систему, запроваджену в РКУ, зоні військової окупації, дистрикті «Галичина», а також у так званій Трансністрії [103]. Він також розглядає комплекс проблем освітньо-духовної сфери в окремих адміністративно-територіальних одиницях та на основі порівняльного аналізу висвітлює особливості реалізації політики окупаційної влади у сферах освіти, релігії та преси. У результаті автор дійшов висновків, що німецька окупаційна політика щодо зазначених галузей полягала в обмеженні функціонування освітніх закладів, впливі на систему та зміст освіти, підпорядкуванні періодики, а також регулюванні відносин влада – церква – народонаселення.

Проблемам освітньої та культурної політики в Рейхскомісаріаті «Україна», взаємовідносинам української інтелігенції з окупаційною владою присвячені праці В. Гінди [81; 82; 83]. Дослідник зауважує, що питання освіти розглядалося німецьким керівництвом з точки зору реалізації своїх експансіоністських та економічних планів та звертає увагу на велику роль націоналістичних сил у початковий період окупації в процесі відновлення роботи закладів освіти та культури.

Специфіку та основні напрями нацистської окупаційної політики у сфері професійної освіти у Рейхскомісаріаті “Україна” розглядає у своїх працях І. Гончаренко [86; 87; 88]. Дослідниця охарактеризувала заходи нацистської окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” в культурно-освітній сфері, визначила типи закладів професійної освіти, особливості їхньої організаційної структури та навчально-виховного процесу, з’ясувала особливості заходів нацистського окупаційного режиму в соціокультурній сфері, концептуальні підходи політичного керівництва Третього Райху, адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” та генеральних округів до проблеми організації функціонування закладів професійної освіти для місцевого населення, висвітлила особливості підготовки кваліфікованих кадрів на теренах РКУ, її результативність. Питання нацистської політики в сфері середньої спеціальної освіти досліджує О. Потильчак [108].

Особливостям реалізації окупаційної політики в культурній та освітній сфері, функціонуванням закладів середньої, професійної та вищої освіти присвячені розвідки І. Спудки [112; 113; 114]. Дослідниця відзначає, що заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів були непослідовними, носили обмежений характер і не досягли бажаних результатів.

Питання освітньої політики окупаційної влади та організації шкільної освіти в Рейхскомісаріаті “Україна” в своїх працях розглядали Г. Васильчук, С. Беллецца, Г. Гордієнко, М. Коваль, В. Мисан, В. Шайкан, В. Шайкан та ін. [76; 78; 91; 98; 118; 119; 120]

Монографія В. Гайдабури “Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)” є вагомим дослідженням культурної сфери в зазначений період [80]. Автор на широкій джерельній базі розкрив діяльність театральних колективів в умовах окупації, глибоко та всебічно проаналізував тогочасний репертуар театрів, його основні тенденції. Дослідник зазначає, що в цей період тематика та стиль українського побутово-етнографічного театру стає домінуючою, а

могутніми засобами сценічного виразу стають українське слово і пісня. В.Гайдабура наголошує, що театр став мистецьким механізмом самозбереження нації, і, незважаючи на тест окупації, стверджував ідеї націотворення і розбудови української національної культури.

Діяльність українських театрів під час окупації розглядають у своїх дослідженнях В.Бортник, О.Салата, І.Тарновський, С.Стрельникович та ін. [77; 109; 110; 115]. Дослідники відзначають, що український театр в окупації використовував своє легітимне становище для широкого спілкування з цивільним населенням, він став мистецьким механізмом збереження національних традицій не лише в мистецтві, цілою системою національної театральної культури.

В сучасній історіографії започатковано регіональне дослідження означених проблем. З'являються дослідження про окупаційний режим, які мають локально-регіональний характер. Подіям Другої світової війни на Криворіжжі присвячено ряд досліджень.

Монографія О.О. Мельника “Криворіжжя: в полум'ї війни (1941-1944)” стала першою спробою комплексного вивчення Криворіжжя в роки радянсько-німецької війни [104]. На основі широкої і різноманітної джерельної бази, основу якої склали документи і матеріали, вперше введені в науковий обіг, автор розкриває основні моменти життя Криворіжжя на початку війни, під час окупації і бойових дій Червоної Армії під час визволення від німецько-фашистських загарбників. У книзі міститься значний фактологічний, статистичний матеріал, до кожного розділу подаються додатки (документи) та список джерел. Окремі підрозділи присвячені розгляду організації освіти та соціально-культурного життя Криворіжжя в період окупації.

У книзі “Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр.” В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич, Ю.Ю.Фасольняк зробили спробу відтворити широку картину життя міста Кривого Рогу в роки війни 1941-1945 рр., розкрити демографічні процеси та повсякденне життя простих людей в

окупації [99]. Автори праці намагалися якомога повніше “олюднити” історію міста, не ділячи людей на “своїх” і “чужих”, виходячи з реальних фактів буття міста. В додатках розміщено добірку документів, спогади очевидців, хроніку подій, вибрану бібліографію, персоналії. Видання вирізняється різножанровим характером, в якому використано синтез різноманітних дослідницьких підходів для висвітлення цієї трагічної сторінки в історії міста та його мешканців.

У монографії В.Фінічевої, Р.Шляхтича “Криворізький державний педагогічний університет в роки Другої світової війни 1939-1945 рр.: історія закладу та долі людей” на значному джерельному матеріалі розкривається історія освітнього закладу в зазначений період [116].

Питанням повсякденного, соціально-культурного життя населення Кривого Рогу присвячені статті Р.П.Шляхтича “Повсякденне життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації”, “Культурно-освітнє життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації (1941-1944)” [122; 123].

Таким чином, проблеми освіти та культури в період окупації знайшли належне висвітлення в наукових дослідженнях.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу роботи складають матеріали періодичної преси, зокрема, публікації округового криворізького часопису “Дзвін”, та інші джерела, зокрема, офіційного походження.

Округовий криворізький часопис “Дзвін” виходив у період окупації Кривого Рогу німецькими військами з 1 жовтня 1941 р. до 13 жовтня 1943 р., за цей період було випущено 268 номерів. Часопис “Дзвін” був органом товариства “Преса України”, друкованим органом Криворізької міської управи з 1941 по 1942 р. та Криворізького гебітскомісаріату з 1942 по 1943 р.

Перший номер газети “Дзвін” вийшов 1 жовтня 1941 р. Спочатку газета виходила 4 рази на тиждень накладом 1 тис. примірників, до вересня

1942 р. тираж зріс втричі до 3 тис. примірників. Газета видавалася офіційно на 4 сторінках, але часто були випуски і на 2 сторінках. З 28 квітня 1943 р. “Дзвін” став виходити тричі на тиждень – у вівторок, четвер і суботу і називатися “Окружний Криворізький часопис, орган товариства “Преса України”.

Головним редактором часопису з початку заснування і до січня 1942 р. був Михайло Пронченко, місцевий поет, який був звинувачений радянською владою в українському націоналізмі та відбув шість років таборів. До авторського складу “Дзвону” входили український державний діяч УНР Роман Бжеський, М.Миколаєнко, М.Іркутський, В.Боришкевич, Б.Олешко, І.Потапенко, І.Шаблій, С.Польовий; в газеті активно співпрацювали члени Похідної групи ОУН Д.Горбачов та М.Олійник. Загалом у період 1941 – 1942 років журналістами та кореспондентами газети були 18 осіб, серед яких М.Жосан, І.Потапенко, К.Бабенко, С.Польовий, В.Форменко, Б.Олійник, В.Баришкевич, М.Захаржевський, В.Короленко, М.Жовтуха, В.Чорноус та інші [99, с. 113]. Усіх їх об’єднувало бажання донести до криворіжців основні засади українського націоналізму, незважаючи на те, що писали вони на різну тематику і в різних жанрах.

Уже з першого номера газета друкувала статті, які містили оунівську пропаганду та закликали до створення незалежної держави. Для підняття патріотичних настроїв, укріплення ідей самостійності держави в газеті протягом двох місяців було опубліковано ряд статей з історії національно-патріотичної боротьби та діячів минулого: “Жовті Води”, “Світослав Завойовник”, “Молода сила”, “Академік Дмитро Яворницький”, “Іван Мазепа” та ін. Прикладом вірного служіння народу називалися С.Петлюра, Є.Коновалець. На сторінках видання публікувалися матеріали і про місцевих героїв, зокрема про Костя Пестушко.

У листопаді 1941 р. вийшов перший і єдиний номер літературного додатку до газети “Дзвін” – “Меч”. В цьому номері був надрукований уривок з п’єси М.Пронченка “Тарас Трясило”.

Після арешту та розстрілу окупаційною владою 11 лютого 1941 р біля шахти “Валявка-Південна” М.Пронченка, головним редактором “Дзвону” став Євгеній Євтухов. Ситуація у 1942 р стала іншою. Відділ пропаганди німецької адміністрації став суворо контролювати матеріали часопису, не допускаючи ніяких самостійницьких висловлювань. У часописі значно зменшується кількість публікацій, присвячених питанням освіти та культури у місті, зовсім не публікуються матеріали з української історії. Газета поступово перетворилася в рупор пропаганди окупантів. У 1942-1943 рр. в часописі стали часто друкуватися статті про життя остарбайтерів, які переконували населення добровільно їхати до Німеччини, посилюється антибільшовицька пропаганда, публікуються антисемітські статті, звеличується фюрер та вихваляються успіхи німецької армії.

На перших двох сторінках друкувалися зведення з театрів військових дій, промови Гітлера та інших керівників Німеччини, статті, які паплюжили державний устрій СРСР та його лідерів. Третя сторінка була зайнята матеріалами про внутрішнє життя в Німеччині, вихваляння німецької організованості, працелюбності, культури. Тут же розміщувалися огляди деяких подій місцевого соціально-культурного та економічного життя краю. На четвертій сторінці публікувалися оголошення місцевого коменданта, гебітскомісара, відповідальних осіб німецької та української цивільної адміністрації. Тут також подавалися оголошення жителів про розшук зниклих членів сімей, як правило мобілізованих до Червоної Армії, оголошення про загублені документи тощо.

Значна увага на сторінках “Дзвону”, особливо протягом 1941 – 1942 р. приділялася історичній тематиці. Однією з найбільш популярних для висвітлення тем була тема історії української культури. У матеріалах подаються загальні відомості про історичний розвиток культури на українських землях. Значна частина матеріалів присвячена періоду стародавньої Русі, козацькому періоду та періоду Української революції темі Голодомору та радянських репресій.

Питання роботи навчальних закладів за нових умов висвітлювалися на сторінках часопису дуже активно. За публікаціями можна дізнатися про навчальні предмети, методичну роботу відділу освіти міської управи, організацію харчування в школах, відкриття закладів професійної освіти тощо. Ряд публікацій присвячено відкриттю та діяльності педагогічного інституту.

За публікаціями у часописі можна відтворити роботу культурних установ, зокрема драматичного театру, аматорських театральних колективів та драматичних гуртків, кінотеатрів міста. Газета друкувала анонси та відгуки на виступи театральних та музичних колективів, оголошення про вистави та показ фільмів.

Збірник документів “Кривий Ріг: пам’ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах”, підготовлений колективом криворізьких учених, містить більше 250 джерел різного походження, більшість з яких уведена в науковий обіг уперше [100]. Серед представлених у збірнику документів значна частина – це джерела офіційного походження: постанови, розпорядження, циркуляри, довідки, доповідні записки, листи та інші документи різних державних організацій і установ, партійних та громадських організацій; документи окупаційної влади – міської військової комендатури, командування окупаційних підрозділів та міської управи. Збірник містить документи німецького походження – оперативні донесення військової комендатури про ситуацію в міста, довідки, телефонограми, звіти тощо.

До збірника включено великий масив періодики, насамперед, газетних матеріалів, які висвітлюють життя міста в період окупації.

Велику частину збірника займають джерела особистого походження: листи з фронту чи з неволі, усні історичні свідчення, спомини учасників подій, перекази дітей розповідей своїх батьків тощо.

Таким чином, залучення вказаних джерел дало змогу досягти поставленої мети дослідницької роботи

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Мета і завдання кваліфікаційної роботи визначили комплекс використаних у ній методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: цивілізаційного підходу, історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, доступності, науковості.

Дотримання цивілізаційного підходу дозволяє розглядати історичні події, процеси та явища як частину загальної цивілізаційної динаміки. Це означає здатність порівнювати та знаходити зв'язки між локальними і глобальними аспектами історії, враховуючи загальну культурну, соціальну та економічну динаміку.

Принцип історизму передбачає розуміння науковцем сутності й специфіки досліджуваного історичного періоду, подій та явищ у конкретному історичному середовищі, він підкреслює важливість історичного контексту при вивченні подій і дозволяє краще розуміти причинно-наслідкові зв'язки та еволюцію досліджуваного об'єкта.

Принцип об'єктивності передбачає сприйняття джерела як об'єктивної реальності і дозволив сформуванню власне неупереджене ставлення до перебігу подій Другої світової війни на Криворіжжі. Критична оцінка наукового доробку дослідників дала змогу уникнути неупередженого ставлення, перекохань, перебільшень, намагання пристосувати факти під певну історичну позицію.

Принцип світоглядного плюралізму дозволив уникнути концентрації уваги лише на одних сторонах і властивостях досліджуваних явищ та враховувати різні суперечливі погляди дослідників стосовно одних і тих же історичних явищ і процесів.

Принцип доступності дозволив не спрощено і в той же час доступно подати всю сукупність історичних фактів, результати наукового дослідження.

Принцип науковості дозволив провести дослідження із додержанням усіх наукових вимог, розкрити причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів,

включити в дослідження науково перевірені факти, що відповідають сучасному рівню розвитку історичної науки.

Наведені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових (історичний, логічний) та спеціально-історичних (історико-системний, порівняльно-історичний) методів дослідження та теоретичних методів науково-педагогічного дослідження.

За допомогою історичного методу автор проаналізував досліджувані процеси, події та явища у їх розвиткові та хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Складовими логічного методу є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики ролі громад у суспільно-політичних процесах під час розгляду різних груп джерел та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувались для підсумовування. Метод узагальнення й систематизації застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного доробку передбачало залучення методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. Розчленування теми на взаємопов'язані декілька більш вузьких та взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей, становило суть проблемно-хронологічного методу.

Наукова розвідка теми включала застосування конкретно-історичних методів пізнання. Використання історико-порівняльного методу зробило можливим порівняти інформаційну складову різного роду джерел. Специфіка

порушених у кваліфікаційному дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження. Теоретичні методи науково-педагогічного дослідження: аналіз і синтез, порівняння, класифікація, узагальнення дозволили проаналізувати стан проблеми у практиці сучасної школи та узагальнити методика викладання теми кваліфікаційної роботи в шкільному курсі історії.

У підсумку, застосовані в дослідницькій роботі принципи й методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логіку викладу положень теми, науковість одержаних результатів, дозволили досягти означеної мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Висновки до 1 розділу

Проаналізувавши наукові праці з проблеми дослідження, можна зробити висновок, що сучасна історіографія питання даної теми є обширною, інформативною та різноплановою. Вагомий доробок сучасної української історіографії дає можливість в повній мірі вивчити питання щодо становища освітньої та культурної сфери в період окупації Кривого Рогу німецько-фашистськими військами та зробити об'єктивні висновки.

Джерельна база дослідження соціально-культурного життя населення Кривого Рогу в роки окупації представлена різнотипними за походженням матеріалами. Це матеріали округового криворізького часопису “Дзвін” та джерела різноманітного походження, зокрема, офіційного — накази, листи, розпорядження тощо.

Застосовані в дослідницькій роботі принципи й методи наукового пізнання - цивілізаційного підходу, історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, доступності, науковості дозволили досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

2.1. Становище освітньої сфери міста в окупаційний період

Німецька влада, розробляючи напередодні та в ході Другої світової війни комплекс заходів, які планувала здійснити після окупації України, основну увагу приділяла економічним питанням. Питання культури і освіти спеціально не розглядалися німецьким керівництвом.

В середовищі вищої нацистської влади існували різні думки з приводу політики в галузі освіти підкорених народів. Радикальних поглядів дотримувалися А.Гітлер, Г.Гімлер, М.Борман, Е.Кох, які підтримували ідею надання місцевому населенню елементарних знань через найнижчі навчальні заклади для використання їх у майбутньому у якості робочої сили. Зокрема, Е.Кох так висловлювався з цього приводу: “Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов’язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім не потрібним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітникові освіта лише шкодить” [81, с. 698]. Протилежних поглядів дотримувалися А.Розенберг, урядовці “Східного Міністерства” та частина вищого командування вермахту на окупованій радянській території. Слід зауважити, що вони не були захисниками освіти й культури українського народу, однак вважали, що ліберальна політика стосовно окупованого населення дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати. Ліберали виступали за надання місцевому населенню обмеженої системи національної освіти, яка б дозволяла певний культурний розвиток та водночас не дозволяла утворенню інтелігенції у суспільстві як носія “небажаних прагнень” [103, с. 191].

Загалом, незважаючи на неоднорідні погляди щодо організації освіти на окупованих територіях, окупаційна влада не збиралася серйозно

сприймати освітньо-культурні потреби поневолених народів, у тому числі українців.

У серпні 1941 р. відповідальні цивільні та військові керівники в Україні отримали директиву про те, що допускається найнижче шкільництво, наступні заходи передбачалося вжити за ситуацією.

На початковому етапі окупації німці, намагаючись привернути місцеве населення на свій бік, проводили політику загравання з українцями. Тому в деяких генеральних округах організацію шкільної справи окупанти довірили українській адміністрації. Ті, своєю чергою спробували за короткий проміжок часу (липень – грудень 1941 р.), повністю відновити всю систему освіти в Україні – з початкової до вищої. До того ж слід зазначити, що від липня до грудня 1941 р. окупаційна влада взагалі не цікавилася станом освіти, тому навчальні заклади, як правило, відкривалися з ініціативи місцевої громадськості і знаходилися під її контролем. Це сприяло проникненню в школи українського національного елемента.

Таким чином, у перші місяці окупації німецька влада не приділяла уваги розвитку освіти та культури. Цю місію взяли на себе місцеві органи влади. Навчальні заклади відкривалися й функціонували винятково завдяки активності місцевої інтелігенції і під впливом активістів ОУН [82, с. 64].

На початку німецько-радянської війни українськими націоналістами були створені похідні групи, які мали рухатися за німецькими військами і створювати місцеві органи влади та розповсюджувати українські націоналістичні ідеї серед місцевих мешканців. В інструкціях керівникам похідних груп зазначалося, що головним політичним завданням оунівців на Східній Україні є побороти більшовицьку ідеологію, звертаючи при цьому увагу на суспільно-професійні та культурно-виховні процеси. У сфері освіти слід прагнути до того, щоб шкільними справами керували свідомі українські вчителі, а виховання молоді слід проводити на національно-державницькій основі [81, с. 707].

14 серпня 1941 р. Кривий Ріг був окупований німецькими військами. У місті відразу було створено окупаційні органи управління. Військова влада в окупованих містах діяла, як правило, в перші місяці окупації, в подальшому поряд з військовим вводилося окупаційне цивільне управління у вигляді міського комісаріату. Паралельно відбувалося формування місцевих органів влади – міських управ.

Слід зазначити, що через кілька днів після окупації до Кривого Рогу прибула похідна група ОУН(б) на чолі з В.Регеєм. Вона взяла активну участь у створенні органів місцевої влади. На посаду міського голови – бургомістра – вдалося поставити Сергія Шерстюка, колишнього інженера, який був прихильником націоналістів. Таким чином, міська управа окупованого Кривого Рогу протягом 1941 р. була під контролем представників ОУН (Б). При міській управі працювало бюро ОУН, яким завідував Я.Потічний і відділ пропаганди; відділ народної освіти очолював О.Зеленський, інспектором відділу був В.Яровий. Заступником голови був О.Бусурманов.

Арешт С.Шерстюка у грудні 1941 р. став сигналом для зміни міської ради. Взимку Криворізьким бургомістром став О.Бусурманов, секретарем В.Мариненко, який у 1943 р. очолюватиме міську управу. У таким спосіб протягом 1942-1943 років міську управу було позбавлено націоналістичного впливу, вона втрачає елемент самостійності і поступово стає допоміжним органом німецької адміністрації.

В культурному та освітньому житті Кривого Рогу доби окупації дослідники виділяють два різних за своєю специфікою етапи. Перший етап (осінь 1941 – зима 1942 років) характеризується великим впливом на культурно-освітнє життя міста патріотично налаштованої частини криворізької інтелігенції, яка належала до членів ОУН(б) або була її симпатиками. На другому етапі (середина 1942 – кінець 1943 років) продовжувалися цілеспрямовані репресії влади проти українських націоналістів, які супроводжувалися відвертим німецьким шовінізмом й антисемітизмом та жорстоким поневоленням усіх громадян [99, с. 109].

Міська управа значну увагу міська управа приділяла організації освітнього процесу в Кривому Розі. Було створено відділ народної освіти, який мав організувати навчальний процес. Українські націоналісти, які контролювали міську управу, намагалися поширювати націоналістичні ідеї на дітей, підлітків та молодь, які в майбутньому повинні були стати свідомими носіями української національної ідеї та борцями за українську державність.

Підготовка до навчального року почалася з кінця серпня 1941 р. з обліку шкільного обладнання. Школи та їх майно були описані, взяті на облік і передані на баланс відділів освіти. З метою більш якісної підготовки вчителів та навчання в школах 22 і 23 вересня 1941 р. в Кривому Розі в клубі «Промкооперація» відбулася перша вчительська конференція вчителів міста та навколишніх районів [75]. Окрім обговорення організаційних питань, на конференції було зачитано 10 доповідей, у тому числі з історії України, української мови та літератури тощо. В рамках конференції було прийнято декілька рішень, одне з яких стосувалося кадрових питань, а саме: замінити всіх вчителів, які були членами партії на національно-орієнтованих, нехай навіть аматорів. Ще одне рішення стосувалося коректив шкільних програм — одним з основних предметів у загальній школі мала стати історія України а з 3 класу діти повинні були навчатися німецькій мові [116, с. 65].

1 жовтня 1941 р. у Кривому Розі розпочався навчальний рік для учнів 1–10 класів. Газета “Дзвін” систематично публікувала статті та повідомлення щодо особливостей та проблем функціонування освітніх закладів. Так, у статті В.Шаблія, присвяченій початку навчального року зазначалося, що відділ народної освіти розробив навчальні плани так, що дається достатня кількість часу для вивчення дисциплін, які мають виховувати в учня національний патріотизм та безмежну любов до своєї рідної України. Основним завданням вчителів з певних дисциплін є не лише надання теоретичних знань, а й виховання дітей у тому національному дусі, щоб дитина пишалася тим, що вона – українець. Навчальний процес необхідно будувати з використанням місцевого матеріалу, з якого було б видно яку

шкоду заподіяли більшовики в Україні та зокрема на Криворіжжі [75]. В інших публікаціях часопису зазначалося, що особливої уваги буде приділено вивченню історії України, яка вивчатиметься з 3 класу. Основним матеріалом для вивчення є “Історія України” Михайла Грушевського. Також з 3 класу вивчатиметься німецька мова [52].

Перший день навчання у школах пройшов урочисто і піднесено. Так, у Зеленопільській школі навчання розпочалося з доповіді про боротьбу українського народу проти більшовицького панування. Наступного дня діти на уроках української літератури вчили український національний гімн “Ще не вмерла Україна” та “Заповіт” Тараса Шевченка [35].

В Кривому Розі у жовтні 1941 р. працювало 29 шкіл, у Криворізькому районі – 49 [104, с. 81]. Школи працювали як на платній так і на безкоштовній основі. Так, в українських школах навчання в перших чотирьох класах було безкоштовним, у 5 класі вартість навчання складала 10 крб. на місяць, у 6 – 15 крб., у 7 – 20 крб., 8 – 25 крб., у 9 та 10 – 30 крб. У школах з російською мовою навчання платня була вищою: у перших чотирьох класах – 25 карбованців, у 5 – 30, у 6 – 35, у 7 – 40, у 8 – 45, у 9 – 50, у 10 – 60 карбованців. При цьому діти вчителів, пенсіонерів, репресованих, а також діти в родинях, у яких навчалось більше однієї дитини, по розгляду поданих заяв від платні за навчання звільнялися. У 1 – 7 класах викладалось 16 дисциплін, тижневе навантаження складало від 20 до 30 годин [113, с. 178]. Всі школи у Кривому Розі працювали у першу зміну, лише у школах № 23 та № 13 навчання проводилося у дві зміни. Міська газета опублікувала пропозиції щодо переведення частини учнів до інших шкіл, щоб усі школи міста працювали лише в одну зміну і учні не були змушені ввечері пересуватися вулицями [68].

При міському відділі освіти під керівництвом професора В.Боришкевича було організовано методичний кабінет з історії та літератури. Періодична преса систематично висвітлювала його роботу, принагідно автори публікацій критикували радянську систему освіти і показували перевагу

нової, української школи. У газеті “Дзвін” повідомлялося, що методичний сектор опрацьовує поради та вказівки для вчителів історії України, разом з вчителями відшуковують джерела, з яких краще було б подати знання учням з цієї важливої галузі. Як зазначає автор замітки, присвяченій вивченню історії в школі, за радянської влади історію України або ж зовсім не вивчали, або ж подавали її учням у такому потворному вигляді, що діти-підлітки слухали ці повчання з огидою і ніяк не хотіли їх сприймати. Викладачам історії нашої української школи випала честь вперше, після довгого панування безкультур’я та сваволі в школах, нести дітям справжню історію нашої України [15].

У зв’язку з відсутністю підручників з історії України вчителі використовували різні засоби для вирішення цієї проблеми. Так, газета “Дзвін” розповідає про досвід вчителя історії школи № 23 Самсоніва наводить приклад викладання конкретної теми у 6 класі. Для своєї розповіді вчитель використовує “Історію України” Михайла Грушевського та праці світових вчених, присвячених цьому періодові, а також відомості з історії рідного краю. З таких цікавих фактів вимальовується давня історія України в реальних обрисах [6].

Зважаючи на брак необхідної літератури для підготовки до уроків вчителів історії та літератури міські відділ народної освіти відкрив читальню, література якої складається з книжок, що принесли і приносять свідомі українці на тимчасове користування читальнею. Це рідкісна та цінна література, яка збереглася від більшовицького знищення, що видавалася здебільшого у Львові та Києві в 1912, 1917, 1918, 1928, 1938 роках. Вчителів запрошували скористатися цією літературою, подавався графік роботи читальні [69].

12 жовтня 1941 р. комендант 246-ої польової комендатури полковник Берендес видав накази «Про школи» та “Про організацію німецьких шкіл”. В наказі “Про школи” проголошувалося про обов’язкове навчання дітей від 6 до 14 років; крім початкових шкіл можна було відкривати семирічки та

дев'ятирічки. Викладачами повинні були працювати лояльні до німецької влади особи. Необхідно використовувати підручники, які не містять політичної пропаганди, а з навчання вилучалося обговорення політичних тем.

На виконання розпорядження “Про школи” начальник освіти Дніпропетровської обласної управи професор Козак у листі до директорів шкіл надає вказівки щодо очищення підручників від тенденційно-більшовицьких матеріалів. Очищенню підлягали підручники: Для I класу: Н. Л. Забіла, М. П. Пригара – читанка 1940 р. видання; І. Д. Рейзеров – прописи 1941 р. видання. Для II класу: Т. Ю. Горбунцова – читанка 1941 р. видання, Н. С. Попова – збірник арифметичних задач і вправ 1941 р. Для III класу: В. А. Тетюрьов – природознавство 1940 р. і 1941 р., Л. Г. Терехова і В. Г. Ерделі – географія 1940 р. Для IV класу: Н. С. Попова і А. С. Пчелко – збірник арифметичних задач і вправ 1941 р., Гурвіч і Горшковська – Українська мова 1940 р., В. А. Тетюрьов – природознавство 1938 – 1941 р. [33, с. 220]. З цих підручників повинен бути видалений матеріал, який будь-яким чином був пов'язаний з радянським минулим. Зокрема, були недопустимими і підлягали видаленню слова “колгосп”, “піонер”, прізвища Ленін, Сталін, Горький, Щорс тощо. За підрахунками дослідників, учителі повинні були внести 386 правок і змін до текстів 11 підручників [119, с. 213]. Правки до підручників та іншої шкільної літератури педагогічними та бібліотечними працівниками вносилися за допомогою чорнила, ножиць і клею: тексти ретушувалися, заклеювалися та вирізалися ножицями. До цієї роботи залучали й учнів.

Крім того, цензурі підлягала і художня література як шкільної програми, так і для позаурочного читання, регламентувалися й дозувалися дозволи на використання української та зарубіжної літератури. Так, для читання у 3 класі дозволялося використовувати твори таких авторів: Шевченко – 5 віршів, Олесь – 3 вірші, Куліш – 1 твір, Гребінка – 1 твір, Глібов – 2 твори, Л.Українка – 1 оповідання, Кіплінг – 2 твори, Андерсен – 3 твори; для читання у 4 класі Старицького – 1 твір, Л.Українки – 1 твір,

Левицького – 1 твір, Марка Вовчка – 2 твори, Тесленка 1 твір, Гребінки – 2 твори і т. п. [119, с. 214].

В наказі “Про організацію німецьких шкіл” йшла мова про те, що всі діти з 6 до 14 років у німецьких поселеннях повинні навчатися в німецьких школах, для організації шкіл інших національностей в німецьких колоніях необхідний дозвіл коменданта. В общинах з німецькими меншинами, де є не менше 15 дітей шкільного віку слід організувати школи, якщо у селі кілька дітей-німців, то направляти їз у найближчу німецьку школу, а коли немає такої можливості, то діти повинні навчатися в українських школах [104, с. 81].

Такі школи вже відкривалися у сільських районах. Так, у селі Зелене поле (Криворізький сільський район) було відкрито німецьку школу-десятирічку, директором призначено колишнього вчителя Гехта. У Широківському районі були відкриті і повністю укомплектовані вчителями 3 німецькі школи [52].

22 жовтня 1941 р. газета “Дзвін” опублікувала оголошення про відкриття німецької початкової школи у м. Кривий Ріг. Батькам пропонувалося до 25 жовтня зареєструвати дітей шкільного віку від 6 років і старше у відділі народної освіти міської управи [41]. Навчання у німецькій школі розпочалося 10 листопада у приміщенні школи № 8 у другу зміну.

Газета “Дзвін” з метою пропаганди переваги нового режиму та його політики в освітній сфері публікувала матеріали з критикою радянської школи і схваленням дій окупаційної та місцевої влади у цій сфері. Так, 14 жовтня 1941 р. в газеті була надрукована стаття «Вивчаємо іноземні мови», в якій йшлося про школу № 23 Кривого Рогу, директором якої був Корота. В ній наголошувалось, що характерною рисою радянської школи було те, що ні середня, ні вища школа не приділяла належної уваги постійному вивченню іноземної мови, вчителі до навчання підходили формально, а учні не знали мови. Зараз же, за навчальним планом в українській школі збільшиться кількість годин з іноземної мови. Навчання німецької мови у школі

розпочинається з 3 класу. В 3 та 4 класах німецьку вивчають дві години на тиждень, у 5, 6, 7 класах – по 3 години; у 8, 9 та 10 класах – по 4 години. В статті вказувалось, що в місті працює ряд досвідчених викладачів німецької мови, а саме: Карета, Зайлер, Бейм, Колпакова та інші [23].

Цю ж мету переслідує і замітка, присвячена питанню вивчення світової літератури [59]. В ній повідомляється, що при методичному секторі відділі освіти міської управи створена комісія з досвідчених педагогів, яка опрацьовує програму зі світової літератури для середньої школи, адже в радянській школі основна увага приділялася московській літературі і не давалися знання зі світової літератури. На відміну від цього, в українській школі вивчення класиків світового мистецтва відбуватиметься у 9 та 10 класах середньої школи. В 9 класі учні знайомитимуться з класичною літературою античного світу — Греції та Риму, вивчатимуть класичний епос – поеми “Іліада” та “Одісея” Гомера, творчість славетних трагіків Греції – Есхіла, Софокла та Евріпіда, інтимну лірику греків, античну комедію Аристофана, літературу Риму. Також учні вивчатимуть літературу середніх віків та Ренесансу, зокрема, творчість Данте, Петрарка, Шекспіра, Сервантеса. Учні 10 класу ознайомляться з новою та сучасною літературою, зокрема вивчатимуть великі творіння Шіллера і Гетте, Бальзака та Гюго.

Статті та повідомлення у періодичних виданнях розповідали про повсякденні питання функціонування шкіл та організації їх діяльності у Кривому Розі. Зокрема, висвітлюється діяльність міської управи щодо організації харчування школярів у школах. Так, 17 грудня 1941 р. у газеті “Дзвін” було опубліковано інформацію, що торгівельний відділ відкрив при школі № 8 кухню, яка забезпечувала харчуванням учнів шкіл № 8, 10, 23. Тут за невисоку плату школярі могли одержати різні страви: гарячі, холодні, м’ясні, овочеві. Висловлювалася пропозиція щодо забезпечення харчування учнів і в інших школах та збільшення асортименту справ: окрім холодцю й смаженого м’яса пропонувалося додати недорогі й смачні страви: пиріжки,

вареники, борщ тощо. Слід також дбати, щоб харчувалися в школі лише учні, щоб сторонні особи не заходили навіть до шкільної їдальні чи буфету [71].

Газета “Дзвін” публікувала матеріали, присвячені різним заходам щодо удосконалення матеріального забезпечення шкіл та навчального процесу вчителями та школярами. Так, повідомлялося про ініціативу учнів середньої школи № 20, які вирішили створити свою шкільну бібліотеку, принісши до неї власні книжки. Учні з власних бібліотек принесли декілька десятків книжок, серед яких твори І.Франка, М.Коцюбинського, Марка Вовчка, Лесі України, М.Пронченка тощо, і цей процес планувалося продовжити [14].

Міський відділ освіти приділяв увагу підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів. У січні 1942 р. відділом Народної Освіти при педагогічному інституті було організовано курси для підготовки вчителів української літератури та історії до перекваліфікації вчителів. Ці питання також висвітлювалися у часописі “Дзвін”. Необхідність таких курсів була зумовлена тим, що основний склад вчительства отримував освіту за радянської влади, де з цих дисциплін було вихолощено основне – націоналізм, національний патріотизм. Історія України в школах майже не вивчалася, спотворювалася й українська література, відтак вчителям бракує знань з рідної історії та літератури. До того ж, до програми української школи введено нову дисципліну – світова література, викладання якої покладалося на вчителів української літератури. В основу змісту курсів було покладено ті проблеми, які хвилюють вчительство. На курсах для вчителів було прочитано лекції з таких питань: головні етапи української історії; окремі теми з української літератури; кілька конкретних тем з національної ідеології; лекції з методики викладання світової літератури та кілька головних тем зі світової літератури [11].

5 січня 1942 р. закінчилося перше півріччя навчання у криворізьких школах. Відділ народної освіти міської ради провів інспекторську перевірку роботи шкіл за цей час. Як один з найбільших недолів вказувалося нестача

підручників, але водночас відзначалися досягнення шкіл у викладанні таких дисциплін як історії України, географія, українська мова та література. Також вказувалося на слабкий контроль за роботою вчителів з боку деяких директорів та завучів шкіл, на низький рівень трудової дисципліни серед частини вчителів [72]. Великою проблемою для сільських шкіл, які обігрівалися пічним опалення, стало отримання дров. Згідно діючих інструкцій учні у школі повинні знаходитися без верхнього одягу, тому питання опалення часто було одним з найголовніших. Міські школи забезпечувалися бурим вугіллям, якого постійно не вистачало. Міська управа з цього приводу часто зверталася за допомогою до гебітскомісара [104, с. 83].

Головною особою, яка відповідає за навчально-виховну роботу в школі, був директор. За кошти місцевого бюджету вони проводять ремонт шкіл, огорожень, висаджують дерева, забезпечують освітленням і поливом. Протягом року необхідно 2 – 3 рази провести медичний огляд школярів та щеплення від заразних хвороб. Для директорів і завідувачів шкіл при школах повинні бути квартири, або найняти і оплатити квартиру за рахунок місцевого бюджету. Вчителі забезпечувалися квартирами за власний кошт. Учителям дозволяли тримати городи площею, що не перевищувала 1 га, за землю вони сплачували по 30 коп. за 0,01 га [104, с. 81].

Виплату заробітної плати шкільним інспекторам, директорам шкіл, вчителям здійснювала міська влада. Для виплати заробітної плати керувалися циркуляром від 5 квітня 1942 р., підписаним Рейхскомісаром України Е.Кохом “Про врегулювання заробітної плати вчителів”. В “Інструкції для сплати додаткової зарплатні робітникам народних шкіл на підставі наказу Рейхскомісару України від 5/IV – 1942 р. № 9520/4” визначено тижневе навантаження вчителів та додаткові виплати. Тижневе навантаження для вчителів-чоловіків становило від 28 (мінімальне) до 32 годин (максимальне), для вчителів-жінок – від 26 (мінімальне) до 30 годин. Завідувачам народних шкіл, що ведуть клас додатково: з 3-7 кл. – 10 %, з 8 – 15 класів – 20 %, з 16 та більше – 25 %... Учителі-жінки – 540 крб. До годин, які подаються в класі,

додаються кожному класоводу 6 годин на виправлення письмових робіт. Додаток до зарплати в залежності від віку робітників: від 35 років та вище – 30 %, від 40 років та вище – 40 %, від 45 років та вище – 50 %. Якщо не має повного навантаження – відрахування 1/5 місячної зарплати за кожен тижневий годину. ... Додаток всім, які мають навантаження не менше 18 годин на тиждень. Учителі – німці – додаток до зарплатні ще 50 % [22].

12 грудня 1941 р. вийшов наказ рейхсміністра окупованих Східних територій А.Розенберга про закриття усіх класів, окрім перших чотирьох. Однак на Криворіжжі місцевий гебітскомісар у справі шкіл не втручався і по суті проігнорував розпорядження начальства.

Наприкінці грудня 1941 р., коли стало зрозуміло, що війна набуває затяжного характеру, німецька влада починає реорганізацію системи освіти на окупованих територіях.

Перші розпорядження щодо освітньої політики в Рейхскомісаріаті Україна були сформовані А.Розенбергом у “Директивах про створення системи шкільної освіти в Україні” та “Розпорядження про обов’язкове навчання української молоді”, виданих на початку 1942 р. Відповідно до них, система освіти мала такий вигляд: нижча освіта – це обов’язкова семирічна школа, де у перших чотирьох класах повинна була здобуватися початкова освіта, а в наступних трьох основи професійної освіти; середня освіта – це трирічний технікум, де мали навчати основам сільського та лісного господарства, техніки, ремесел і промисловості, торгівлі та управління; вища освіта – це існуючі наукові інститути [93, с. 227].

12 січня 1942 р. Е.Кох видав наказ, у якому були викладені умови відкриття початкових народних шкіл: заборонялося використовувати більшовицькі програми і підручники, фільми, карти і картини, учнівські і викладацькі бібліотеки, поки не з’являться нові навчальні плани і підручники, запроваджується вільне навчання, яке обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею,

при підборі педагогічних кадрів перевагу надавати особам, відомим своїми антирадянськими поглядами [117, с. 24].

Окупаційна влада, втілюючи цей наказ, намагалася відкрити майже в усіх областях рейхскомісаріату невелику кількість чотирирічних народних шкіл, впроваджувати в шкільне життя нацистські порядки, навчаючи дітей у німецькому дусі. Така система заходів орієнтувалася на онімечення освіти і шкільного життя. Метою української школи на цьому етапі було виховання поваги до німецької культури, щоб у такий спосіб досягти остаточного встановлення “нового ладу” на захоплених територіях. Перед учителями українських шкіл ставилися такі завдання: виховувати в учнів працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, повагу до “визволителя України від більшовицького ярма” – А.Гітлера і німецького народу з його культурою [81, с. 701].

Відверто національно-державницька політика оунівців у галузі освіти й культури, спрямована на пробудження національної свідомості населення, відродження державотворчих ідей, спричинила побоювання окупантів. З метою обмеження впливу оунівців у шкільництві, німці з осені 1942 р. ввели для кращого контролю вчителів у школах посади шкільних радників при гебітскомісаріатах та шкільних інспекторів. Шкільні радники здійснювали загальне керівництво шкільними справами у гебіті, зокрема, призначення вчителів до районних шкіл. Інспектори підпорядковувалися радникам і контролювали виключно роботу шкіл. На ці посади призначалися перевірені, лояльно налаштовані до Рейху люди, що значно зменшували шанси вчителів з середовища ОУН потрапити в школу [81, с. 711].

Як наслідок такої політики восени 1942 р. становище з народною освітою на Криворіжжі погіршилося. Кількість працюючих шкіл зменшилася до 36, працювали переважно початкові школи [104, с. 83].

У листопаді 1942 р. в Апостоловому, Широкому та Кривому Розі пройшли вчительські конференції, на яких обговорювалися питання виконання програми, забезпечення шкіл паливом, підвищення відвідуваності

шкіл учнями тощо. На конференціях виступив особисто обласний комісар, який закликав учителів бути гідним свого призначення справі виховання підростаючого покоління. Обласний інспектор шкіл Фібе вказав на низку недоліків у вихованні самих вчителів, які мусять бути добрим прикладом для учнів. Він наводив факти недостатньої дисциплінованості, акуратності, охайності тощо. Він закликав вчительство до дбайливої підготовки до уроків, до глибокої обізнаності з подаваним матеріалом. Вчитель, викладаючи один предмет, повинен пов'язувати свій виклад з іншими предметами; повинен якнайчастіше та найповніше опитувати учнів, працювати над зовнішньою формою відповіді учня тощо. Всі ці вимоги до вчителя інспектор ілюстрував прикладами зі шкільної практики [9].

Втілюючи ідеї використання місцевого населення у якості дешевої робочої сили німецька адміністрація прийняла рішення про відкриття середніх шкіл з роздільним навчанням хлопчиків і дівчаток. 18 вересня 1943 р. часопис “Дзвін” опублікував оголошення про відкриття 25 вересня 1943 р. перших класів середньої школи з професійним нахилом для хлопців та дівчат. Так, для хлопців при 7-й школі планувалося проводити навчання з гірничим нахилом, при 26-й школі – з індустріальним нахилом, при школі колишнього Олександрівського рудника – з деревообробним нахилом; для дівчат – при 6-й школі – навчання з ухилом виховання дітей та господарювання. У класи планувалося набирати не більше 40 дітей, які у 1943 році закінчили початкову школу [48].

Також планувалося відкриття у Кривому Розі технічної школи для українських юнаків 14-18 років. Згідно з оголошенням, школа мала готувати таких фахівців: інженерів культбудівництва; наглядачів будівництва; шахтних майстрів; полірувальників та оберполірувальників; мулярів; теслярів; столярів; автослюсарів. Учні планувалося забезпечити безплатною квартирою, харчуванням і по потребі спецодягом і грошми. Запис до школи проводився до 24 січня 1943 р. [43]. Ймовірно, що школа так і не розпочала своєї роботи.

Значну увагу окупаційна влада приділяла організації сільськогосподарських шкіл, вбачаючи в Україні джерело сировини і аграрну колонію. У травні 1942 р. в колишній садибі поміщика І.Харіна у Новопавлівці розпочала діяльність Веселотернівська агрошкола. До школи приймалися учні, які мали освіту не нижче 8 класів. Веселотернівська агрошкола мала у своєму розпорядженні 815 га. садів, 112 га. городів та пасіку на 150 вуликів. Курс навчання розрахований був на 4 роки. За цей час учні повинні були опанувати наступні предмети: хімію, ботаніку, анатомію, геологію фізику, зоологію, геометрію, німецьку мову, анатомію сільськогосподарських тварин, агрономію сільського господарства. Школа була платною, вартість навчання складала 150 крб на рік. Викладацький колектив складався із 16 осіб, які мали педагогічний стаж від 1 до 25 років. Їхня заробітна плата коливалася від 400 (вчитель малювання) до 700 крб (вчитель математики, фізики, хімії) [104, с. 83].

28 жовтня 1942 р. газета “Дзвін” надрукувала оголошення про відкриття другої “Криворізької сільськогосподарської школи землеробства і тваринництва”, яка розташовувалася за 7 км від центру міста у приміщенні колишнього Ямчитського сільськогосподарського училища (Зелене містечко). На перший курс приймалися особи з освітою не менше 7 класів, на другий курс – з освітою не менше 8 класів. Для вступу на перший курсу необхідно було скласти екзамени з української мови, математики та фізики; на другий – з української мови та літератури, математики та фізики, неорганічної хімії. Термін навчання складав 4 роки [37].

Розповідаючи про особливості організації навчання в новостворюваній сільськогосподарській школі, автор публікації у газеті “Дзвін” порівнює її з радянською: на відміну від старої школи, що переобтяжувала учнів великою кількістю матеріалу, значна частина якого не застосовувалася у подальшій практичній діяльності, майбутні агрономи вивчатимуть лише той матеріал з природознавства, хімії, фізики, математики,

що стане базовим для вивчення рослинництва, агрохімії, геодезії та інших спеціальних предметів.

Навчальні плани мали на меті якнайкраще підготувати випускника до практичної діяльності, тому поруч з теоретичним навчанням, запланованим в обсязі 3600 годин передбачалася і практична підготовка обсягом 2400 годин. З ініціативи рейхскомісаріату для викладачів сільськогосподарських шкіл на Київщині були організовані двотижневі курси, на яких читали лекції фахівці з Німеччини. На цих курсах був представник Криворіжжя, який отримав, окрім нових знань, ряд цінних вказівок щодо побудови занять у сільськогосподарських школах.

Школа мала 11 будинків з 23 навчальними кімнатами, майстерні та господарство на 402 га землі. При школі планувалося облаштувати невеликий гуртожиток, решта учнів могли влаштуватися по приватних квартирах, розташованих навколо школи [7].

Відомо, що у Криворізькій сільськогосподарській школі землеробства і тваринництва у червні 1943 р. навчався 61 учень, у листопаді 1943 р. – вже 100. Найстаршим з них було по 35 років (13 осіб), з них 35 були жінки, які навчалися в окремій від чоловіків будівлі [104, с. 83; 76, с. 84]. У школі викладалися наступні предмети: хімія, ботаніка, анатомія, геологія, фізика, зоологія, геометрія, німецька мова, анатомія сільськогосподарських тварин, агрономія сільського господарства; один-два рази на тиждень була виробнича практика. З весни 1943 р., коли гостро постала потреба окупантів у продовольстві, робота в полях стала головною.

Вища освіта у Рейхскомісаріаті “Україна” виникла через брак спеціалістів у сільському господарстві, промисловості та медицині, який не могли задовольнити прибуваючі на окуповані території німецькі фахівці. 21 січня 1942 р. А.Розенберг видав “Розпорядження про політику вищої школи в Рейхскомісаріаті “Україна”, згідно якого закривалися всі вузи за винятком тих факультетів, які проводили підготовку спеціалістів з медицини,

ветеринарії, сільського господарства та природознавства. Ці факультети перетворювалися на інститути [103, с. 192].

Криворізький педінститут було відкрито за сприяння криворізької “Просвіти”. 12 жовтня 1941 р. газета “Дзвін” опублікувала повідомлення про відкриття педагогічного інституту з двома відділами: історичним та мовно-літературним та підготовку до цієї події [17]. Відбувалося комплектування професорсько-викладацького складу: 19 та 22 жовтня 1941 р. у часописі “Дзвін” були опубліковані оголошення про конкурси на заміщення вакантних посад у Криворізькому педагогічному інституті завідувача кафедри української літератури, історії та педагогіки, викладачів української мови, української літератури, мовознавства, всесвітньої літератури, історії України, історії філософії, педагогіки [44; 45].

25 жовтня 1941 р. розпочалися вступні іспити на мовно-історичні спеціальності. Вступники складали іспити з української мови, української літератури та німецької мови. Хід вступної кампанії висвітлювався у часописі “Дзвін”. Зокрема, зазначалося, що в перші дні до приймальної комісії було подано близько 200 заяв, переважно на історичний факультет [18]. 25 листопада 1941 р. розпочалися вступні іспити для вступників до фізико-математичного факультету – з української мови та літератури, математики та німецької мови [36].

У жовтні 1941 р. було складено кошторис, затверджені науково-педагогічні штати у межах двох факультетів: історико-філологічного і фізико-математичного. Директором інституту був призначений З.Яровий, фізико-математичний факультет очолив О.Зеленський, історико-філологічний – К.Бабенко. Дирекція педагогічного інституту готувала гуртожиток для студентів. Так, 30 жовтня 1941 р. директор будинкоуправління № 10 П.К.Бугай та помічник директора Педагогічного інституту С. А. Пацей укладають акт про передачу будинку № 24 по вул. Івана Богуна для створення там гуртожитку для студентів. Так, на баланс педінституту передавалось: 11 столів, 15 односпальних ліжок, 3 шахових столи, 4 тумбочки, 9 різних

стілців, 2 шафи [99, с. 111]. Крім того, газета “Дзвін” публікувала оголошення про потребу кімнат та кутків для студентів педінституту, пропозиції прохалося подавати до педінституту [49].

У статті у “Дзвоні”, присвяченій відкриттю педінституту, зазначається, що інститут буде цілком український, студент буде виховуватися у національному дусі, йому буде дано глибокі знання з усіх галузей науки, що необхідні для майбутніх провідників національного і культурного відродження України. Інститут укомплектовано кваліфікованими кадрами, для яких українська мова є рідною. Інститут готуватиме кваліфікованих викладачів історії України, всесвітньої історії, української мови та літератури для середніх шкіл [8].

20 грудня 1942 р. розпочалися заняття на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Криворізького педінституту. Газета “Дзвін” повідомляла, що у перший день на навчання прибуло більше 300 студентів із зарахованих 383 та надала перелік викладачів та дисципліни, які вони викладали: фізику викладав Зеленський, педагогіку – Шаблій, світову літературу – Бабенко, історію української мови – Гавриш, математичний аналіз – Боришкевич, аналітичну геометрію – Романець, німецьку мову – Болюбах, фізичну культуру – Швець, хімію – Яровий [30].

Отже, з першого дня роботи інституту була задекларована його проукраїнська спрямованість, педагогічний інститут мав стати базою для виховання націоналістичних кадрів. Відкриття інституту відкривало додаткові можливості місцевим мешканцям для виживання, зокрема студенти могли уникнути відправки на роботи до Німеччини, а викладачі – отримувати хоч і невеликі, але гроші.

Крім роботи зі студентами, викладачі долучалися і до інших заходів, зокрема викладали на курсах підвищення кваліфікації.

З грудня 1941 р. у місті розпочинаються репресії проти українських націоналістів, протягом січня більшість місцевих націоналістів було заарештовано. Посилення окупаційного режиму призвело до погіршення

ситуації і в педагогічному інституті. Взимку і навесні 1942 р. в інституті посилила роботу німецька агентура.

В травні-червні 1942 р. педагогічний інститут припиняє свою діяльність. Восени 1942 р. на одному із зібрань студентів було повідомлено, що вони мають виїхати на роботу до Німеччини, а заклад припиняє своє існування [116, с. 88].

Представники місцевої інтелігенції намагались створити у місті заклади позашкільної освіти. 7 листопада 1941 р. газеті “Дзвін” розмістила оголошення про відкриття музичної студії [40]. На 28 листопада 1941 р. студія вже була відкрита і там тривали екзамени. У студії відкривалися такі класи: рояль, скрипка, віолончель, співу та оперового ансамблю (дуети, тріо, квартети, квітнети, секстети та інше). До студії могли вступити не лише діти, а й дорослі, що мають музичний хист та бажають отримати музичну освіту. Навчання у студії розпочиналося з 1 грудня 1941 р. Станом на січень 1942 р. у студії навчалось понад 70 учнів різного віку – від семирічних дітей до дорослих людей у класах скрипки, роялю та вокальному класі [64].

Крім того, була створена і працювала Криворізька музична школа ім. М.В. Лисенка. Відомо, що директором школи був М. Вдовиченко, викладачами працювали С.С. Богохвальська, В.Р. Гладиш, З.І. Гребенюк, П.Х.Дерій, Л.С. Кокшайська, Р.Я. Назаренко, П.О. Олійник, М.І. Силкіна. Колектив викладачів займався не тільки викладацькою діяльністю, а ще й давав відкриті концерти для мешканців міста, про що свідчать оголошення у місцевій пресі [46].

З листопада 1941 р. розпочала роботу Криворізька міська бібліотека. Вона об'єднала бібліотечні фонди гірничого інституту і технікуму, тресту «Руда», НДГРІ, будинку лікаря та медтехнікуму. На момент відкриття бібліотеки книжковий фонд складав 180 тис. примірників і передбачалося, що він буде поповнюватися приватними бібліотеками. Для забезпечення можливості культурного користування бібліотекою читачів необхідна увага міської управи щодо ремонту та забезпечення паливом у зимовий період [38].

За інформацією з часопису “Дзвін” відомо, що на початку 1943 р. при міській бібліотеці були відділи української, російської та західноєвропейської літератури; також читачі мають можливість скористатися спеціальними книжками з галузі медицини та гірничої справи. У бібліотеці облаштовано читальну залу, до послуг читачів пропонуються енциклопедії, рідкісні словники української мови (зокрема, Б.Грінченка) та періодичні видання: берлінські часописи “Нова доба” (українською мовою), “Зоря” та “Козак” (російською мовою) та місцевий часопис “Дзвін”. Станом на серпень у бібліотеці зареєстровано більше 200 читачів [19].

В місті працювали дитячі дошкільні заклади. Газета “Дзвін” у грудні 1941 р. повідомила, що в місті працює дитячий садок, до якого приймаються діти віком від 3 до 6 років. Матері, які працюють на виробництві чи в установах, зможуть віддавати дітей своїх на час роботи до садочка, де діти можуть знаходитися до 9 годин, так що мати зможе зайти за своєю дитиною по закінченні роботи. Для дітей створено всі умови. В приміщенні зроблено ремонт, кімнати прикрашено килимами, квітами, є іграшки і для хлопчиків, і для дівчаток, є піаніно. Майже повністю забезпечено дитячий садок білизною: простирадлами, рушниками, подушками. Налагоджується харчування дітей. Зазначалося, що відділ народної освіти міської управи має на меті відкрити ще кілька дитячих садків у місті. Вони вже майже готові до відкриття: завезено паливо, проведено ремонт, зібрано меблі тощо [39; 16].

У роки окупації в Кривому Розі діяв дитячий будинок № 10, яким завідувала Т.К. Галайда. Двоповерховий дитбудинок діяв із довоєнного часу, приміщення була забезпечене центральним опаленням та водогоном, однак потребувало капітального ремонту [99, с. 112].

Таким чином, в перші місяці окупації силами місцевої влади у Кривому Розі була налагоджена діяльність освітніх закладів – шкіл, дитячих садочків, педагогічного інституту. Навчальні плани у школах та педагогічний склад свідчать про проукраїнську спрямованість навчального процесу у закладах освіти.

2.2. Театрально-культурне життя Кривого Рогу в окупації

Незважаючи на важкі умови окупації, культурне життя в Україні не зупинялося. Німецькі окупанти ставилися до культурної сфери інакше, ніж радянський режим. Для більшовицької влади культура і мистецтво були лише засобами для політико-ідеологічної роботи з масами. Німці ж під час війни дотримувалися принципу діяльності організації “Сила через радість”. Головним завданням цієї організації було забезпечення культурного обслуговування армії і флоту задля духовного і фізичного зміцнення німецького народу [91, с. 49]. Німецькі колективи, які функціонували під егідою цього товариства, не обтяжували свої виступи ідеологічними та політичними гаслами, їхня діяльність була спрямована на релаксацію німецьких солдатів та офіцерів після бойових дій.

Відтак у цих умовах і український театр в своїй діяльності отримав змогу відійти від ідеологізму й заполітизованості. В умовах окупації навіть побутово-етнографічна спрямованість вистав мала велике значення для українського населення, адже глядач мав легальне місце для проявів патріотичних почуттів та спільних духовно-естетичних переживань.

З початком німецької агресії майже всі радянські театри були евакуйовані з України і активно працювали як в евакуації, так і на фронті. Водночас, певна кількість театральних фахівців з тих чи інших причин вимушено залишилась на окупованій території. Вони і стали основою для створення за підтримки української адміністрації та окупантів нового театру, який якісно відрізнявся від українського радянського театру. В.Гайдабура виділяє наступні риси цього нового театру: відмежування від ідеологем радянської сцени та рецепція традиційних національних міфологем; при комунікативній відкритості двом глядацьким аудиторіям – українській та німецькій – збереження патріотичної та гуманістичної спрямованості [80, с. 323]. Не визнаючи українців за державницьку націю, окупанти надали їм своєрідну культурну автономію і найбільшим її компонентом був театр.

Швидке відкриття українських театрів за нових умов разом з організаційно-фінансовою допомогою було б неможливе без відповідної ініціативи місцевих творчих колективів та наявності радянської матеріально-технічної бази театрів. Важливу роль у цьому процесі відіграла діяльність самостійницького руху, під впливом якого на початку німецької окупації перебувала культурна сфера та позиція місцевої української адміністрації. Протягом кінця літа – осені 1941 р. представники самостійницького руху, маючи певний вплив на офіційний театр, сприймали його як засіб формування українського національного світогляду та відродження національної культури. У складі деяких театральних колективів сформувалися націоналістичні осередки, а сам театр став легальним прикриттям підпільної антинімецької роботи.

Німецька окупаційна адміністрація вбачала в театрі насамперед один з ефективних засобів забезпечення культурного відпочинку військових, адже більшість театральних постановок артисти презентували для військовослужбовців, а не для місцевого населення. Свідченням важливості театру для німецької влади є “Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4” від 24 листопада 1942 р., де йдеться про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додаткову продовольчу пайку у розмірах, встановлених для військовослужбовців Вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступали перед ними. Продовольство мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Також наказувалося піклуватися про опалення театрів у холодну пору року [81, с. 704].

Для місцевих творчих сил театр став важливим засобом відродження національної культури в окупації. Офіційні назви театрів вказаного періоду включають національні компоненти, зокрема “український” та “національний”, часто театри носили імена українських класиків Тараса Шевченка, Степана Руданського, Івана Котляревського тощо. Значну частину репертуару театрів становили українські класичні твори, найбільш поширеними були “Назар Стодоля”, “Катерина” Т.Шевченка, “Наталка

Полтавка” І.Котляревського, “Запорожець за Дунаєм” І.Гулака-Артемовського, “Циганка Аза”, “Маруся Богуславка”, “За двома зайцями” М.Старицького, “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка тощо. Приміщення театрів під час вистав прикрашалися портретами українських національних героїв, виступ театральної трупи, як правило, розпочинався виконанням національного гімну “Ще не вмерла України”.

Організація театральної діяльності у Кривому Розі розпочалася практично через кілька днів після початку окупації. Ініціатором цього процесу був актор В.Стен, який за підтримки військового коменданта Реглера почав організовувати театр. Спочатку трупа організовувалася з місцевих акторів-аматорів, а через деякий час до трупи долучилися актори Кіровоградського театру імені І.Котляревського, які не встигли евакуюватися з Кривого Рогу. Театр отримав назву імені Івана Котляревського, директором театру став Є.Аністрат. Реквізит для театру було зібрано з місцевих клубів та Будинків культури. Цікаво, що газета “Дзвін” публікувала оголошення про купівлю різних театральних костюмів, пудри, вазеліну тощо.

Округовий криворізький часопис “Дзвін” протягом 1941 – першої половини 1942 р. регулярно висвітлював театральні новини, анонси та відгуки на спектаклі.

Прем’єра першого спектаклю “Тарас Бульба” відбулася 27 вересня 1941 р. Приміщення театру було прикрашено гаслами та портретами визначних українців, на першому плані портрети Симона Петлюри та Коновальця. Газета “Дзвін” так описувала прем’єру:

“... Початок. На авансцену один за одним з’являються співаки та співачки. Український поет Михайло Пронченко до присутніх українців та наших друзів – західноєвропейських гостей офіцерів и солдатів німецької, італійської і угорської армій виголошує коротеньку і хвилюючу промову. Потім могутнім, сильним хором гримить на всю залу гімн «Ще не вмерла Україна». Всі встають. Оплески! Грім оплесків!

Такого ще не знав і не чув театр на Криворіжжі!...

...Глядач побачив перед собою справжню патріотичну національну виставу, яка запалила ще більшу любов до України, до своїх історичних героїв, що, не шкодуючи життя боролися за волю, честь та свою державність. Тому виходячи з театру, кожен з глядачів хоче бути схожим на Тараса Бульбу, полум'яно любити Україну – гнівно ненавидіти її ворогів; тому глядачі так щедро обсипали оплесками наших дебютантів-артистів, які, певна річ, дебютували досить вдало” [56].

Після першої прем'єри, яка отримала широкий суспільний резонанс, до театру почали долучатися професійні актори. Був створений оркестр під керівництвом диригента Еразма Штайна, хор та танцювальний колектив. Новим директором театру став Е.Штайн.

Прем'єра другого спектаклю “Степовий гість” по Б.Грінченку відбулася 2 жовтня 1941 р. Розповідаючи про підготовку до спектаклю, автор звертає увагу на поповнення складу акторів досвідченими митцями, які приїхали до нашого міста з театрів ім. Заньковецької (Запоріжжя), ім. Франка (Київ), ім. Гоголя (Вінниця) [26]. Розповідаючи про прем'єру, газета “Дзвін” наголошувала, що тема цієї п'єси Грінченка – боротьба українців за національне визволення, яка співзвучна з тим духом, яким зараз живе українська спільнота, з духом боротьби за українську державність, за остаточне подолання більшовизму. Тим то ідеї п'єси знайшли в глядача полум'яне співчуття та патріотичне піднесення. Вся вистава пройшла при загальному великому патріотичному піднесенні [61].

Анонсує нову прем'єру театру – музично-вокальну п'єсу Івана Котляревського “Наталка Полтавка” та підготовку до постановки комедії “Юрасева тіточка”, автор огляду “Театральні новини” наголошує, що актори театру не лише дбають про вузькі інтереси свого фаху, а й живуть спільним життям та інтересами всієї української громадськості. Вони ретельно вивчають історію України та історію українського і світового театру. Зокрема, лекції з найдавніших часів з історії України актори слухали у викладі Сьомки, історію доби козацтва для акторів має викладати Пронченко.

Разом з тим актори вивчають історію античного театру, знайомляться з особливостями стародавнього грецького театру [5].

Протягом першого року існування театр представив 12 прем'єр, поставив близько 200 вистав, які відвідали більше 70 тисяч глядачів. Кілька спектаклів було поставлено в Довгинцево, на південних і північних рудниках. Провідними акторами театру були В.Рябочко, П.Бровченко, В.Капітанов, В.Жаріна, Я.Горилик, К.Шинкарук. Загалом за період окупації в театрі були поставлені такі п'єси: «Тарас Бульба», «Степовий гість», «Наталка-Полтавка», «Чайка», «Циганка Аза», «Катерина-мужичка», «Пошились в дурні», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Осінній сон», «Мартин Боруля», «Мати-наймичка», «Юрасева тітка», «Хмара», «Весілля», «Наймичка».

Театр приймав на гастролі й інші колективи. 18-19 жовтня 1942 р. в приміщенні театру відбувся великий концерт у 2-х відділеннях групи акторів естради і цирку з Кам'янського під керівництвом Л. Завалко та музичним оформленням Бичковського. Глядачам сподобався репертуар цього концерту: соло на акордеоні творів Штрауса та німецьких пісень, силові вправи та піраміди групи акробатів, виконання романсів, частушок та джазових пісень, українських пісень, танцювальні номери [13].

У другій половині 1942 р. розпочинаються репресії проти націоналістичних сил. 29 червня 1942 р. згідно розпорядження німецької адміністрації міська управа розпочала перевірку діяльності ансамблю Української пісні і танцю, який існував при театрі. Окупанти вважали, що він веде націоналістичну агітацію за незалежну українську державу. Наслідком перевірки став розпуск ансамблю під приводом порушення фінансової дисципліни [104, с. 86].

З початком окупації розгорнувся активний процес створення аматорських театральних колективів, гуртків художньої самодіяльності тощо. Багато з них створювалися і функціонували при клубах товариства «Просвіта». Газета «Дзвін» регулярно висвітлювала їхню діяльність,

наголошуючи увагу на національній спрямованості репертуару цих колективів.

Так, протягом 1941-1943 років в місті діяли три капели: хорову капелу «Сурма» очолював Венедиктов, капелу кобзарів-бандуристів очолював Яків Назаренко, Довгинцівською капелою кобзарів-бандуристів керував Іван Баграновський. Ці колективи виконували переважно українські народні пісні та думи.

Преса висвітлювала діяльність цих колективів. Ряд публікацій присвячено творчій діяльності капели бандуристів, керованої Яковом Назаренком. Зокрема, Б. Олешко у своїй публікації звертає увагу на багатий та широкий репертуар колективу, пісні якого переносять глядача то в далеке минуле України, в славу козацьку добу, то до нашої сучасності. Зауважує, що по новому звучать пісні “Заповіт”, “Ой горе тій чайці”, “Ой у полі жито”, жартівливі “Черевички”, “Киселик”, “Ой орав чумак край дороги”, історичні “Пісня про козака Супруна”, “Памяті Шевченка” та сучасні “Чуєш, сурми грають”. Розповідаючи про другий концерт капели, автор замітки звертає увагу на різноплановість репертуару колективу: це марші, історичні, побутові, чумацькі, жартівливі пісні та пісні про кохання та зауважує, що колектив капели значно поповнився новими співаками та співачками [50]. Капела бандуристів під керівництвом Якова Назаренка проводила активну гастрольну діяльність, дала багато концертів в Апостолівському, Криворізькому та Широківському районах. Вона проіснувала до визволення міста Червоною армією .

“Дзвін” розповідає про підготовку нового репертуару українських пісень артистами капели “Сурма”. Серед національно-патріотичних пісень найкращими в репертуарі є гімн “Ще не вмерла Україна”, героїчна пісня Лиська “Ми йдемо вперед”, “Заповіт” Стеценка, “Гей, не дивуйте добрії люди” Лисенка та інші. Дуже гарно виконує капеля пісню “Закувала та сива зозуля” Ніщинського, “Та забілили сніги” Лисенка. Закінчена підготовка “Вечорниць” Ніщинського, які скоро будуть представлені глядачам. Серед

співаків відзначається драматичне сопрано Оксани Тараненко та альт пані Рау [67]. 26 жовтня 1941 р. у приміщенні театру з великим успіхом відбувся прем'єрний концерт капели. Зала театру була заповнена глядачами — українцями, німцями, італійцями та мад'ярами. З великим пафосом та натхненням капела виконала українській гімн “Ще не вмерла Україна” та інші пісні, велике враження справили дует “Де ти бродиш, моя доле” та пісні у виконанні чоловічого хору. Хорова капела “Сурма” давала концерти не лише для великого загалу. Так, у газеті “Дзвін” за 17 грудня 1941 р. повідомляється, що капела завітала до учнів школи № 30, де представила концерт з українських історичних, побутових та жартівливих пісень [21].

Невдовзі при хоровій капелі зорганізувався хореографічний гурток. В січні 1942 р. колектив отримав нову назву “Український ансамблю пісні і танку”. Хореографічну частину репертуару складала українські народні танки, які з великим успіхом сприймалися глядачами Ансамбль постійно працював над збагаченням репертуару, залучаючи до нього твори західних, зокрема, німецьких композиторів: “Цигани” Шумана, “Хор мисливців” з опери Вебера “Чарівний стрілець”, хор з опери “Тангейзер” та інші. Творчий колектив ансамблю постійно оновлював репертуар, представляючи публіці нові програми. Так, у лютому 1942 р. колектив дав цикл концертів у міському театрі на основі класичної музики українських та західноєвропейських композиторів [4].

Повідомляє “Дзвін” і про виступ капели бандуристів під керівництвом Івана Баграновського в клубі “Просвіти” в Долгинцево. З особливим успіхом пролунали пісні “Ой, Січ-мати”, “Цвіла, цвіла калинонька”, “На спомин Шевченка” тощо [31].

Драматичні гуртки та театральні студії існували при всіх районних відділеннях “Просвіти” в місті. На руднику Вечірній Кут у клубі “Просвіти” діяв драматичний гурток під керівництвом М.Коновала, який представив глядачам п'єси “На перші гулі”, “По ревізії”, “Дай серцю волю – заведе в неволю”. Тут же діяли хорова капела під керівництвом Вдовиченка та

духовий оркестр під керівництвом Погребняка, які виступали в клубі ім. Шевченка та на сусідніх рудниках [70].

Працював драматичний гурток і у промисловому районі Фабрично-Заводської Управи (Соцмісто). Склад колективу порівняно з початком його створення збільшився з 7 чоловік до 17. Перший спектакль “Мартин Буруля” Карпенка Карого з успіхом було представлено глядачам свого району, Довгинцево та Зеленого Міста. Драматичний колектив працює над п’єсами Кропивницького “Дай серцю волю, заведе в неволю”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть” та над водевілями “По ревізії” і “Кум Мірошник” [58].

24 та 25 жовтня 1942 р. у театрі групи Саксаганських копалень силами любительського драматичного колективу театру під керівництвом режисера Ф.Крутіка було представлено прем’єру комедії-мелодрами Островського “Без вини винуваті”. Вистава пройшла з великим успіхом, глядачі відзначали не лише акторську гру, а й художнє та світлове оформлення спектаклю [1].

Театральні гуртки та аматорські колективи мали підтримку від копалень. Зокрема, дирекція товариства копалень “Північ” надала достатню кількість палива для Калачевського театру, за кошт підприємства розпочато капітальний ремонт деяких кімнат, планується придбання меблів [29].

21 квітня 1943 р. часопис “Дзвін” опублікував “Оголошення Штадткомісара м. Кривий Ріг про ліквідацію театральних груп та ліквідацію їх майна”. В ньому повідомлялося, що ліквідуються всі театральні групи, за винятком міського театру Кривого Рога. ...З кожної театральної групи, яка на території м. Кривого Рогу без особливого дозволу буде давати театральні постанови або інше, буде кожний окремий член, окрім грошового штрафу, покараний тюрмою...[42].

Міський театр все більше залучається до участі пропагандистських акціях, відзначення різноманітних свят, зборів і зустрічей місцевих діячів з представниками окупаційної адміністрації. Так, 21 червня 1942 р. в Криворізькому театрі ім. Котляревського відбулися урочистості, на яких були присутні обласний комісар Фрікк та комендант місцевої комендатури Лоозе. З

урочистою промовою до присутніх звернувся бургомістр Бусурманов. Після урочистої частини відбувся концерт, у якому взяли участь хор Пташинського, джаз-оркестр Е. Штайна і капела бандуристів Якова Назаренко [57]. 14 серпня 1942 р. відбулося святкування річниці звільнення Кривого Рогу від більшовиків. Згідно з оголошенням в газеті «Дзвін», 14 серпня о 18.00 в театрі ім. Котляревського відбувся урочистий концерт [54]. Таке ж святкування відбулося і 14 серпня 1943 р. В міському театрі з величезним успіхом відбувся концерт, який складався з двох відділень. Особливе враження на присутніх справив вальс, виконаний балетною групою театру, та виступ симфонічного оркестру під керівництвом Штайна [60].

Окупанти зберегли систему кінотеатрів і кіноустановок. Рейскомісар пропаганди Й.Геббельс вважав, що кіно представляє найбільш сучасний і науково обґрунтований засіб впливу на маси. Кінопропаганда стала одним з найбільш розповсюджених засобів впливу на місцеве населення, адже вона мала такі переваги: можливість звернення безпосередньо до почуттів глядача, доступність змісту, а також багаторазовість використання з агітаційно-пропагандистською метою. Але результативність кінопропаганди була високою лише на початковому етапі війни. Це пояснюється позитивним ставленням певної частини населення до німецької влади на цьому етапі війни. Основними цілями, які окупанти хотіли досягнути засобом кіно, були: формування у потрібному руслі громадської думки стосовно існуючої влади та СРСР; дискредитація радянської влади; підрив морального духу населення; психологічне налаштування мешканців окупованих територій на те, що гітлерівська армія непереможна тощо.

З початком окупації відділ пропаганди німецької цивільної адміністрації почав контролювати всі кіноустановки в місті, на рудниках та у селищі Лозуватка. Всього у Криворізькій конторі була 21 стаціонарна кіноустановка, для її обслуговування залучалися місцеві спеціалісти. Всього ж за період окупації через систему прокату Кривого Рогу пройшло більше 100 художніх і документальних фільмів різноманітної тематики.

Основу репертуару становили переважно німецькі художні, документальні та пропагандистські фільми. Німецька кінопродукція супроводжувалася українським, рідше російським дубляжем. Серед ігрових художніх фільмів переважали стрічки розважального характеру “Ешнапурський тигр”, “Кровна дружба”, “Тільки ти”, “Любов матері”, “Веселі волоцюги”, “Віденські мелодії” тощо. Так, директор кінотеатру ім. Шевченка запрошує на нові німецькі фільми, які демонструються у кінотеатрі у вересні 1942 р.: “Тірольські рози”, “Жінка на Марні”, “Кора Тері”, “Вірне кохання”, “Я маю сина”, “Його найкращий приятель”, “Діти щастя”, “Невмираючий вальс”. Для кращого обслуговування глядачів кінотеатр працюватиме щоденно [51]. Загалом оголошення недільних планів демонстрування кінофільмів кінотеатрами Криворізької контори “Українфільму”, які періодично публікував часопис “Дзвін”, дають уявлення про репертуар криворізьких кінотеатрів в період окупації.

Недостатня кількість німецьких стрічок для показу місцевому населенню, нестача копій для демонстрації зумовили використання радянських кінофільмів без політичного та ідеологічного підтексту.

Як правило, українському населенню демонструвалися німецька кінохроніка, а також пропагандистські фільми які закликали молодь їхати на заробітки до Німеччини: про життя німецьких селян, робітників, та документальні фільми про остарбайтерів. Кінохроніка демонструвалася у рамках так званих “тижневих (щотижневих) оглядів” перед показом художніх фільмів. Провідними пропагандистськими сюжетами кінохроніки були дії вермахту на фронтах Другої світової війни, у тому числі й на території України, антирадянська пропаганда, матеріали про переваги німецького способу господарювання; на початку окупації наголошувалося на лояльному ставленні українського населення до німців тощо.

Невисока ціна за білет в кіно зумовлювала доступність цього виду відпочинку для широкого загалу. У Кривому Розі на січень 1943 р. діяло 19 кінотеатрів. В робочі дні сенси були о 18.30 та 19.00 відповідно; в суботу о

17.00 та 19.00; у неділю – о 15.00, 17.00 та 19.00. Ціна білетів складала від 1 до 2 крб., фільми демонструвалися протягом тижня [104, с. 89]. Відвідуваність кінотеатрів була високою, що свідчило про велику зацікавленість містян кіномистецтвом. Крім того, відвідування кінотеатрів було пов'язано не лише із задоволенням естетичних потреб, а й з цілком прагматичним бажанням отримати інформацію, адже демонстрація художніх фільмів завжди супроводжувалася показом документальної кінохроніки. Незважаючи на пропагандистську спрямованість кінохроніки, населення могло порівнювати подану гітлерівцями інформацію з інформацією, отриманою з інших джерел [118, с. 178].

Отже, незважаючи на непрості умови населення міста в період окупації Кривого Рога за матеріалами публікацій у часописі “Дзвін” спостерігається активне театральну-культурне життя. Репертуар театральних та мистецько-художніх колективів свідчить про їх національну спрямованість.

Висновки до 2 розділу

Політика німецької влади в освітньо-культурній сфері на теренах рейхскомісаріату “Україна” відповідала основній меті окупаційної адміністрації – експлуатація матеріальних і людських ресурсів України. Головним обов'язком українців повинна була стати праця на користь Райху, тому для окупованого населення передбачався найнижчий рівень освіти.

У перші місяці окупації питання організації діяльності освітніх закладів німецька влада довірила місцевим органам влади, які за порівняно короткий проміжок часу спробували відновили всю систему освіти в Україні, від початкової школи до вищої освіти. Провідну роль у цьому процесі відігравали українські націоналістичні сили.

Завдяки діяльності Криворізької міської управи, яка контролювалася націоналістичними силами, була відновлена діяльність шкіл, відкрито

педінститут та проведено набір студентів до нього, функціонували позашкільні заклади. Зміст навчальних програм в освітніх закладах свідчив про їхню проукраїнську спрямованість. На території Криворіжжя було відкрито дві сільськогосподарські школи для підготовки спеціалістів у галузі сільського господарства. На початку 1942 р. становище в освітній сфері погіршилося, зменшилася кількість шкіл, закрито педінститут.

В умовах війни та окупації культурне життя на українських землях не зупинялося. Театральне та кіномистецтво за задумом окупаційної влади мали виконувати дві функції: забезпечувати в тилу дозвілля німецьких вояків та поширювати антирадянську та пронімецьку пропаганду серед українського населення. Своєю чергою, українські націоналістичні сили, особливо на початковому періоді окупації, намагалися використати театральну сцену поширення націоналістичних ідей засобами сценічного мистецтва. Переважну більшість репертуару становили драматичні твори української класики. У Кривому Розі функціонував драматичний театр, кінотеатри, широкого розвитку за підтримки місцевої “Просвіти” отримали аматорські театральні та мистецькі колективи.

У 1942 р. становище в освітній та культурній сфері погіршилося, зменшилася кількість шкіл, закрито педінститут, припинили діяльність аматорські театральні колективи.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРИВОГО РОГУ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці

Базою для викладання історії як шкільного навчального предмета являється Державний стандарт базової середньої освіти [92]. У ньому визначаються мета, принципи організації освітнього процесу у закладах базової середньої освіти, подається загальна характеристика змісту освітнього процесу, вимоги до результатів навчання та оцінювання. Тема “Друга світова війна”, у рамках якої розглядається проблематика нашого дослідження, вивчається в 10 класі.

Аналіз педагогічного досвіду вчителів-практиків дає змогу більш детально розглянути проблематику викладання теми в освітніх закладах. Проаналізуємо конспект уроку вчителя історії Близнюківського ліцею Сопронюк В.М. за темою “Наш край 1939-1945 рр.” [111]. Структура уроку відповідає його типові – уроку засвоєння нових знань і зберігає його стандартні етапи. До уроку вчителем спільно з учнями була підготовлена презентація, у якості джерел використані документи з музейної кімнати школи: спогади мешканців села, статистичні відомості тощо. Актуалізацію опорних знань учнів проведено в формі бесіди. На етапі сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу вчитель організував роботу в групах: учні аналізували документи і готували відповіді на питання. Протягом уроків вчитель опирався на знання учнів, отримані на попередніх уроках, звертався власного досвіду учнів. На етапі узагальнення і систематизації знань використано прийом “Закінчи речення”.

Конспект уроку “Наш край в роки Другої світової війни” вчителя історії Кінах Р.Л. побудовано з використанням місцевого краєзнавчого матеріалу [97]. На уроці розповідь вчителя супроводжується мультимедійної

презентацією, що активізувало зорову увагу учнів. Після зачитування учнями підготовлених рефератів вчитель коментує інформацію, залучає учнів до обговорення засобом діалогічної бесіди. На етапі вивчення нового матеріалу вчитель використовує аудіозаписи інтерв'ю місцевих жителів – свідків подій, подає інформацію про участь місцевих мешканців у партизанському русі та націоналістичній боротьбі, про допомогу місцевих жителів учасникам антифашистської боротьби. Вчитель звертається до власного досвіду школярів із цікавими запитаннями: “Як вшановують жителі селища загиблих земляків та воїнів визволителів?”; “Як ми святкуємо День визволення селища?”; “Що ви знаєте про війну з розповідей ваших близьких людей?”. В кінці уроку вчитель запропонував учням поділитися враженнями від уроку, розказати, що їх найбільше вразило. Використання таких прийомів активізувало емоційну сферу учнів, сприяло патріотичному вихованню школярів.

Вчитель історії Крощук А.М. урок вивчення нового матеріалу за темою “Наш край у роки Другої світової війни” побудувала у формі семінарського заняття з елементами рольової гри [101]. Проведення такого уроку передбачає ґрунтовну підготовчу роботу. За 1-2 тижні до уроку вчитель повідомляє тему і план семінарського заняття, а також рекомендує літературу до нього. Клас ділиться на 4 групи: “доповідачі” (готують відповіді на всі пункти плану); “хроністи” (складають на основі відповідей “доповідачів” хронологічні таблиці подій за роками); “рецензенти” (дають рецензію відповіді групи “доповідачів” і якщо вона неповна, то доповнюють її); “журналісти” (учні цієї групи придумують запитання на основі відповідей груп і задають їх цим групам або цілому класові). Така форма уроку залучає учнів до самостійної дослідницької діяльності, самостійному опрацювання літератури та джерел.

Вчителька історії Новікова Ю.В. пропонує конспект уроку за темою “Наш край в роки Другої світової війни. Київ” з використанням інтерактивних технологій та мультимедійних ресурсів [106]. Розповідь

вчителя, діяльність учнів відбувається за постійного використання електронних ресурсів. На етапі вивчення нового матеріалу учням пропонуються до опрацювання джерела – спогади місцевих мешканців про окупацію міста та підготовку відповідей на питання: Про яку подію в ньому йдеться? Чи однаково сприймали кияни зустріч з німцями? В якому з уривків зустріч з німцями була сприйнята як подія буденна, а в якому як щось неординарне? В якому уривку описується «очікувана» поведінка завойовників?

Після розповіді учителя (за супроводженням презентації) про визволення міста учням було запропоновано проблемне питання: На вашу думку, чи варто було застосовувати такі над зусилля для визволення Києва саме в поставлені строки?

На етапі узагальнення та систематизації вивченого матеріалу учні склали сенкан до теми.

Таким чином, при вивченні теми “Наш край в роки Другої світової війни” вчителі використовують краєзнавчі матеріали та різноманітні форми діяльності учнів на уроці.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення історії Кривого Рогу в роки окупації в шкільному курсі історії

Тема “Друга світова війна” є однією з найбільш політизованих тем у шкільному курсі історії і досить складною щодо методики викладання. Ця тема є досить ємкою у змістовному плані і містить велику кількість хронологічного та фактологічного матеріалу. Відтак в процесі вивчення цієї теми учнів перевантажують детальними описами бойових дій, фокусують надмірну увагу на політичному керівництві держав тощо.

Автори інтерактивного онлайн-посібника “Друга світова війна” пропонують при вивченні цієї теми виходити з таких методологічних засад:

системне вивчення подій Другої світової війни важливо розпочинати у сенсі викликів сучасності, а саме: визначення місця війни у нашому сьогоденні, дослідження різних суспільних пам'ятей про війну на місцевому рівні, а також питань політичного маніпулювання суспільною думкою на ґрунті історичного минулого;

історію Другої світової війни варто розглядати через призму осмислення та критичного аналізу неоднозначного та складного досвіду війни з наголошенням на спільній відповідальності за трагічне минуле;

наратив вивчення періоду Другої світової війни як особистісної драми, трагедії цілих народів й культур має нести поліфонічний, нелінійний характер, що трансформує різні інтерпретації минулого; драматичні події війни слід вивчати з позиції загальнолюдських цінностей: солідарність, повага до інших, емпатія, взаєморозуміння, свобода, громадянська відповідальність;

перебіг Другої світової війни як на території України, так і на європейському континенті чи світовій арені має відображатися у шкільній історичній освіті у цілісному континуумі інтегрованих курсів історії України та всесвітньої історії [96].

При вивченні цієї теми вчителю необхідно звернути увагу на ряд проблем. Війну не можна показувати чорно-білою, вона мала дуже багато різних цікавих моментів, на які слід звертати увагу учнів. Наратив має вибудовуватися навколо суспільств, а не держав і армій. Слід звернути увагу на повсякденне життя пересічних українців, адже історії звичайних людей можуть здійснювати більший виховний вплив, ніж розповіді про легендарних героїв; це ж стосується і проблеми цивільного колабораціонізму.

Сучасний урок – це динамічне, мобільне, варіативне освітньо-виховне заняття. Тому його проектування має передбачати можливості конструювання, внесення змін, реагування на виклики й несподіванки. Методичні прийоми, які використовуються на уроках, треба добирати з урахуванням вимог до результатів навчально-пізнавальної діяльності, що

відображені в навчальних програмах. Враховуючи сучасний підхід до вивчення історії, можна використовувати інтерактивні методи, рольові ігри, проектні завдання та вивчати історію з урахуванням її зв'язків із сучасністю. З огляду на практично-орієнтований підхід сучасної шкільної програми, вивчення питання Другої світової війни можна побудувати наступним чином:

1. Інтерактивне опрацювання матеріалу. Цей етап передбачає застосування інтерактивних методів, таких як групові дискусії, рольові ігри, проектні завдання. Загалом інтерактивне опрацювання матеріалу може сприяти активному залученню учнів до вивчення історії та розвитку їх критичного мислення. Учні можуть розігрувати ролі реальних історичних постатей, аналізувати документи, створювати проекти, в яких матимуть можливість роздумувати про варіанти розв'язання складних ситуацій.

2. Користування різноманітними джерелами передбачатиме залучення до вивчення війни різноманітних джерел, таких як архівні документи, особисті свідчення, фотографії тощо. Це допоможе учням краще усвідомити реальність минулих подій та проаналізувати їх вплив на життя людей.

3. Міжпредметні зв'язки позначають зв'язок з іншими предметами, наприклад, літературою, мистецтвом, географією. Такі зв'язки можуть допомогти учням отримати більш повне уявлення про епоху, зрозуміти роль культурних та географічних факторів у подіях Другої світової війни.

4. Вивчення людських історій передбачає зосередження на історіях конкретних осіб, які пережили війну. Це допоможе учням зв'язати історичні події з реальними долями людей, зрозуміти їхні мотивації та внесок у перемогу.

5. Порівняльний аналіз. Порівняння подій Другої світової війни з іншими конфліктами або історичними подіями допоможе учням зрозуміти унікальний характер цієї війни та її вплив на світову історію.

6. Етичні аспекти вивчення даної теми передбачають висвітлення етичних аспектів війни і поміж з тим можуть включати дискусії про моральні

дилеми, ефективність різних стратегій та їх вплив на національний та міжнародний рівень.

7. Сучасна релевантність передбачає зв'язок минулих подій з сучасністю і поряд із цим допомагає учням розуміти, як Друга світова війна впливає на сьогоднішній день та чому вивчення цих подій є важливим для формування цінностей і громадянської свідомості. Загалом, вивчення Другої світової війни в сучасній школі має сприяти розвитку різноманітних компетентностей, а також формуванню в учнів глибокого розуміння історії та її значущості для сучасності.

Обираючи форму проведення уроку в 10-му класі, варто не зупинятися на варіантах лекційного та семінарського заняття, що часто використовується у старшій школі, а звернути свою увагу на сучасні методики, інтерактивні методи, зокрема, роботу у малих та великих групах, у парах, дискусії, проєктні завдання, написання есе тощо.

Висновки до 3 розділу

Таким чином аналізуючи педагогічний досвід вчителів практиків стосовно вивчення теми “Наш край в роки війни” в сучасній шкільній практиці можна зробити висновок, що існує декілька підходів до організації навчального процесу. Передусім найбільш ефективними на нашу думку є інтерактивні методи навчання з максимальним залученням учнів до роботи де вчитель виступає в ролі комунікатора навчально-виховного процесу. Характерною ознакою вивчення даної теми є використання можливостей джерельної бази, а саме організація роботи учнів з офіційними документами, джерелами особистісного походження. Запропонована нами розробка уроку передбачає використання інтерактивних методів організації навчання та якісний підбір теоретичного матеріалу, за допомогою чого можна досягти поставленої навчально-виховної мети.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставлених завдань нашої роботи та опираючись на висвітлений нами матеріал, ми дійшли наступних висновків.

Тема соціально-культурного життя населення України в умовах нацистської окупації є досить актуальною серед дослідників. Проте недостатньо висвітленими залишаються питання розвитку культурної і освітньої сфери на Криворіжжі в роки окупації. Серед дослідників, які займалися висвітленням нацистської окупаційної політики в сфері освіти варто відзначити О.Гончаренка, І.Гончаренко, В.Куницького, І.Гордієнко, В.Гінду, І.Спудку, Ю.Левченка та ін.; в сфері культури – В.Гайдабуру, О.Салату, І.Тарновського, С.Стрельниковича, В.Бортника та ін.; означена тематика частково висвітлена в дослідженнях О.Мельника, В.Стецкевича, В.Шайкан, В.Шайкан, Р.Шляхтича та ін., присвячених нацистській окупаційній політиці на Криворіжжі.

Основними джерелами кваліфікаційної роботи виступає періодична преса, зокрема, матеріали округового криворізького часопису “Дзвін”, а також офіційні джерела окупаційної адміністрації.

Методологічну основу роботи складають історичний, логічний, історико-системний, порівняльно-історичний методи дослідження.

В ході дослідження було розкрито політику нацистської влади в освітній і культурній сфері на території Рейхскомісаріату “Україна” та особливості її впровадження на Криворіжжі. Німецька освітня політика в Україні передбачала довготермінову програму перетворення усіх жителів на робочу силу Третього Рейху. З цією метою планувалося надання населенню початкової освіти, яка мала забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління для подальшого здобуття спеціальної освіти і підготовки його до найпростіших функцій у сільському господарстві, промисловому виробництві, ремеслі і торгівлі. В Рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено функціонування таких типів освітніх закладів: 1) чотирирічні

початкові або народні школи; 2) дворічні фахові школи; 3) вузько професійно спрямовані ліцеї і 4) дворічні вищі фахові курси.

В культурному та освітньому житті Кривого Рогу доби окупації дослідники виділяють два різних за своєю специфікою етапи. Перший етап (осінь 1941 – зима 1942 років) характеризується великим впливом на культурно-освітнє життя міста патріотично налаштованої частини криворізької інтелігенції, яка належала до членів ОУН(б) або була її прихильниками. На другому етапі (середина 1942 і до кінця 1943 років) продовжувалися цілеспрямовані репресії влади проти українських націоналістів, які супроводжувалися відвертим німецьким шовінізмом й антисемітизмом та жорстоким поневоленням усіх громадян.

В окупованому Кривому Розі діяла достатньо широка культурно-просвітницька і освітня мережа. На початковому етапі окупації завдяки діяльності національно-патріотично налаштованих особистостей освітнє та культурне життя на Криворіжжі переживало підйом, але зіткнувшись з ідеологічним тиском з боку нацистської влади, почало занепадати.

Протягом окупації діти отримували мінімальні знання, навчаючись в чотирирічних та семирічних школах. Процес отримання освіти ускладнювався відсутністю належних приміщень, опалення, підручників, наочних посібників тощо.

Важливим проявом культурного життя на окупованих територіях був театр. Він виступав не лише основною формою дозвілля представників німецької військової та цивільної адміністрації, а й можливістю поширення націоналістичних ідей та легального прикриття для учасників антинімецького руху опору.

Криворізький драматичний театр та аматорські мистецькі колективи відігравали важливу роль у національно-патріотичному вихованні мешканців, особливо у 1941 р., коли зі сцени відкрито проголошувалися заклики до відродження національної культури і державності. Мешканці міста отримали можливість познайомитися з кращими творами української класики. Образи

народних героїв минулого і зміст вистав у тій чи іншій формі пробуджували національну гідність і гордість, сприяли активізації активного і пасивного спротиву окупантів.

Вивчаючи проблематику вивчення історії рідного краю в роки окупації в шкільному курсі історії ми дійшли висновку, що найбільш ефективними є методи інтерактивного навчання з максимальним залученням учнів до роботи, де вчитель виступає в ролі організатора навчально-виховного процесу.

У результаті дослідницької роботи можемо зазначити, що найбільшої ефективності формування історичних знань при вивченні історії Кривого Рогу в роки окупації можна досягти, якщо дотримуватися наступних рекомендацій:

1. Залучання інтерактивних технологій навчання при організації уроків, зокрема, групової роботи, проектних завдань та дискусійних форм обговорення питань.
2. Залучання різноманітних джерел, насамперед архівних документів, матеріалів періодичної преси зазначеного періоду, особистих свідчень тощо.
3. Використання міжпредметних зв'язків з іншими предметами, зокрема, літературою, мистецтвом.
4. Висвітлення історій конкретних людей, насамперед, мешканців конкретної місцевості, які пережили війну.
5. Висвітлення етичних аспектів війни в регіональному вимірі.

Отже, завдання кваліфікаційної роботи виконані, мета дослідження досягнута.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. “Без вини винуваті”. *Дзвін*. 11 листопада 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13237/>
2. “Мати наймичка” В постановці Криворізького українського драматичного театру ім.І. Котляревського. *Дзвін*. 16 вересня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13275/>
3. “Хмара” В криворізькому міському українському драматичному театрі ім. Котляревського. *Дзвін*. 11 листопада 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13237/>
4. Бабенко О. Відрадна подія. *Дзвін*. 11 лютого 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13254/>
5. Бабенко О. Театральні новини. *Дзвін*. 16 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/619/>
6. Бабенко О. Хороша справа. *Дзвін*. 17 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
7. Боришкевич В.С. Організація другої агрономічної школи на Криворіжжі. *Дзвін*. 21 жовтня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13254/>
8. Боришкевич В. Успіхи будуть ще більшими. *Дзвін*. 14 листопада 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
9. Боришкевич В. Щомісячні конференції сільських вчителів. *Дзвін*. 25 листопада 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13274/>
10. В методичному секторі. *Дзвін*. 14 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
11. Важливий захід. *Дзвін*. 16 січня 1942 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13234/>
12. Вдовиченко. В музичній студії. *Дзвін*. 28 листопада 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/598/>
13. Великий концерт. *Дзвін*. 21 жовтня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13234/>

- <https://libraria.ua/issues/334/13254/>
- 14.Вергунівський М. Впорядковують книгозбірню. *Дзвін*. 21 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/583/>
 - 15.Вивчення історії в школі. *Дзвін*. 14 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
 - 16.Відкрито дитячий садок. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 197-198.
 - 17.Відкриття педінституту. *Дзвін*. 19 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/618/>
 - 18.Вступні іспити до педінституту. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>
 - 19.Діяльність бібліотеки. *Дзвін*. 19 серпня 1943 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13274/>
 - 20.До уваги студентів педінституту. *Дзвін*. 12 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/586/>
 - 21.Зубов Т. Концерт для школярів. *Дзвін*. 17 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/584/>
 - 22.Інструкція для сплати додаткової зарплатні робітникам народних шкіл, на підставі наказу Рейхскомісару України від 5/IV - 1942 р. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 239.
 - 23.Каменяр І. Вивчаймо іноземні мови. *Дзвін*. 14 жовтня 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
 - 24.Каменяр І. Вивчають українських класиків. *Дзвін*. 22 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
 - 25.Каменяр І. Концерт театру ім. Котляревського. *Дзвін*. 3 лютого 1942 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13253/>
 - 26.Каменяр І. Напередодні нової вистави. *Дзвін*. 24 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/597/>

27. Каменяр І. Наталка Полтавка (Нова постановка театру ім. Котляревського). *Дзвін*. 12 грудня 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/594/>
28. Каменяр І. Світлий шлях. *Дзвін*. 7 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/581/>
29. Карпенко І. Поговоримо про театри. *Дзвін*. 24 лютого 1942 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13285/>
30. Криворізький педінститут розпочав навчання. *Дзвін*. 22 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/589/>
31. Кузьменко С. Відроджується національне життя. *Дзвін*. 16 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/619/>
32. Лесич О. Український ансамблю пісні і танку. *Дзвін*. 24 січня 1942 р. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13281/>
33. Лист начальника освіти Дніпропетровської обласної управи професора Козара до директорів шкіл. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 220.
34. Людина шукає свого місця в житті. “Осінній сон” в театрі ім. Котляревського. *Дзвін*. 11 липня 1942 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13260/>
35. Навчання розпочато. *Дзвін*. 8 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/602/>
36. Новий факультет у педінституті. *Дзвін*. 16 листопада 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/619/>
37. Об'ява (про вступні іспити до Криворізької сільськогосподарської школи рільництва та тваринництва). *Дзвін*. 28 жовтня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13276/>
38. Огнища культури і відпочинку. *Дзвін*. 5 листопада 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/587/>
39. Оголошення про відкриття дитячого садка. *Дзвін*. 10 грудня 1941 р. С.

4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/609/>
- 40.Оголошення про відкриття музичної студії. *Дзвін*. 7 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/581/>
- 41.Оголошення про відкриття німецької школи. *Дзвін*. 22 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
- 42.Оголошення про закриття театральних колективів в Кривому Розі. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 280.
- 43.Оголошення про запис до технічної школи в м. Кривий Ріг. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 257.
- 44.Оголошення про конкурс на заміщення посад Криворізького педагогічного інституту. *Дзвін*. 19 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/618/>
- 45.Оголошення про конкурс на заміщення посад Криворізького педагогічного інституту. *Дзвін*. 22 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
- 46.Оголошення про концерт викладачів музичної школи. *Дзвін*. 7 листопада 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13287/>
- 47.Оголошення про набір студентів державного педагогічного інституту. *Дзвін*. 19 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/586/>
- 48.Оголошення. *Дзвін*. 18 вересня 1943 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/12583/>
- 49.Оголошення. *Дзвін*. 25 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/604/>
- 50.Олешко Б. Лунає наша пісня. *Дзвін*. 14 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
- 51.Олійник А. Нові німецькі фільми. *Дзвін*. 5 вересня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13255/>

52. Олійник В. В школах округи. *Дзвін*. 12 жовтня 1941 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/592/>
53. Олійник В. Справа всіх українців. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>
54. План святкування річниці звільнення м. Кривого Рогу від жидобольшевиків німецькими військами. *Дзвін*. 14 серпня 1942 р. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13255/>
55. Подання на відкриття на Криворіжжі професійних сільськогосподарських шкіл. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. / Кривий Ріг, 2018. С. 221.
56. Потапенко І. Знаменний крок. “Тарас Бульба” в поставі Криворізького українського театру ім. І.П.Котляревського. *Дзвін*. 1 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/591/>
57. Радісне свято звільненого народу. *Дзвін*. 24 червня 1942 р. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13272/>
58. Робота драмгуртка. *Дзвін*. 28 лютого 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13304/>
59. Світова література в школі. *Дзвін*. 24 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/597/>
60. Свято визволення. *Дзвін*. 17 серпня 1943 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/12549/>
61. Степовий гість. *Дзвін*. 5 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/587/>
62. Сурма. *Дзвін*. 29 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/596/>
63. Театральний рік. *Дзвін*. 26 вересня 1942 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13271/>
64. У музичній студії. *Дзвін*. 16 січня 1942 р. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/334/13234/>

65. У школах рудень. *Дзвін*. 17 жовтня 1941 р. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/334/601/>
66. Успіх прем'єри (До постановки прем'єри “Майська ніч” в криворізькому театрі ім. Котляревського). *Дзвін*. 7 серпня 1943 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/12588/>
67. Хорова капеля “Сурма”. *Дзвін*. 22 жовтня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/593/>
68. Хорольський П. Невідкладна потреба. *Дзвін*. 26 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/598/>
69. Цікаві й рідкісні твори має читальня ВНО. *Дзвін*. 19 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/626/>
70. Черевик В. В клубі імені Шевченка. *Дзвін*. 21 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/583/>
71. Шаблій І. Гарна ініціатива. *Дзвін*. 17 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/584/>
72. Шаблій І. До закінчення першого півріччя в школах. *Дзвін*. 12 грудня 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/594/>
73. Шаблій І. За високі знання учнів. *Дзвін*. 9 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/581/>
74. Шаблій І. Здійснена мрія. *Дзвін*. 14 листопада 1941 р. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/334/580/>
75. Шаблій І. Навчання в школах. *Дзвін*. 1 жовтня 1941 р. URL: <https://libraria.ua/issues/334/591/>

Література

76. Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 78 – 91.
77. Бортник В. Український театр у період окупації: форми організації, репертуар (1941 – 1944 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України.

- Українознавство: історичні та філософські науки. 2014. Вип. 18. С. 63-70.
78. Васильчук Г.М., Спудка І.М. Повсякденні реалії в умовах нацистської окупації на території України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Т. 2. С. 11-17.
79. Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2018. 256 с.
80. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). Монографія. Київ, 1998, 221 с.
81. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн.* Київ, 2010. Кн. 1. С. 697–732.
82. Гінда В. Освітня політика нацистів в рейхскомісаріаті “Україна”. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2012. Вип. 15. С. 61-75. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?
83. Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. XIV. С. 244–250. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzvdpu_ist_2008_14_58
84. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. серед. освіти. Харків, 2018. 240 с.
85. Гончаренко А.Н. Функционирование народных школ на территории Рейхскомиссариата «Украина»: организационно-методические аспекты (1941 - 1944 гг.). *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2014. № 02 (61). Ч. II. С. 97 - 99.

86. Гончаренко І. Підготовка фахівців із середньою спеціальною освітою у галузі сільського господарства на теренах Рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.). *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей.* 2012. Вип. 32. С. 150-155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2012_32_27
87. Гончаренко І. Професійна освіта на теренах Рейхскомісаріату “Україна” Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Переяслав-Хмельницький, 2012. 22 с. URL: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/8989898989/121/%D0%93%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%86.%20%D0%92.%2886%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
88. Гончаренко І.В. Документаційне забезпечення навчальної та господарської діяльності закладів освіти на українських землях у період німецької окупації в роки Другої світової війни. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2015. № 3. С. 49-57. URL: file:///home/user/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/bdi_2015_3_10-2.pdf
89. Гончаренко О.М. Сільськогосподарська освіта в Рейхскомісаріаті “Україна”: до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941-1944 рр.). *Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58916/47-Noncharenko.pdf?sequence=1>
90. Гончаренко О.М., Гончаренко І.В., Куницький М.П. Нацистська окупаційна політика в сфері освіти на теренах Рейхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.). Київ, 2014. 232 с.

- 91.Гордієнко Г. Освіта і культура в Україні в умовах нацистської окупації. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць» / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ, 2015. Вип. 92 (1). С. 47–52.*
- 92.Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/
- 93.Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ, 2008. 272 с.
- 94.Задорожна Л. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941-1943 рр. (на прикладі м.Дніпропетровська. *Історія в школі. 2001. № 11-12. С. 23-29.*
- 95.Інструктивно-методичні рекомендації щодо навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Громадянська та історична освітня галузь. Освітня галузь суспільствознавство. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Suspilstvoznnavstvo.12.09.2023.pdf>
- 96.Інтерактивний онлайн-посібник “Друга світова війна”. URL: <https://ww2.novadoba.org.ua/intro>
- 97.Кінах Р.Л. Конспект уроку історії України з теми “Наш край у роки Другої світової війни”. URL: <https://super.urok-ua.com/konspekt-uroku-istoriyi-ukrayini-v-11-klasi-z-temi-nash-kray-u-roki-drugoyi-svitovoyi-viyni/>
- 98.Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.
- 99.Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр. : історичні нариси / [авт. кол.: В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, Є. М. Левченко ; наук. ред. В. В. Стецкевич]. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2016. – 522 с.

100. Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах. В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. Кривий Ріг, 2018. 480 с.
101. Крощук А.М. Конспект уроку історії на тему “Наш край в роки Другої світової війни”. URL: <https://urok-ua.com/konspekt-uroku-istoriyi-v-11klasi-na-temu-nash-kray-v-roki-drugoyi-svitovoyi-viyni/>
102. Культура в роки війни: період окупації (Історія України, 11 клас) [навч.-метод. посіб.] / укл. О.Е.Жосан. Кіровоград, , 2015. 100 с.
103. Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія. Київ, 2017. 402 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25258/Levchenko.pdf;jsessionid=DC2EF66E2CF0C8178F98CE315040A6F3?sequence=1>
104. Мельник О. Криворожье в пламени войны (1941-1944). Кривой Рог: Дионис, 2004. 232 с.
105. Мисан В.О. Організація шкільної освіти в роки окупації (на прикладі функціонування школи № 2 м. Рівного). Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 133-144. URL: file:///home/user/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/Ntip_2013_6_15-1.pdf
106. Новікова Ю.В. Розробка уроку “Наш край у часи Другої світової війни. Київ”. URL: https://urok.osvita.ua/materials/history_ukraine/47611/
107. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ. Генеза. 2006. 328 с.
108. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) // *Архіви окупації. 1941-1944*. Держ.ком.архівів України; Упоряд. Н.Маковська. Київ, 2006. Т. 1. С. 782-790. URL:

- <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12884/Potylchak.pdf?sequence=1>
109. Салата О. Український театр в умовах німецької окупації 1941-1942 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2022. Вип. 23. С. 83–92. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41973/1/O_Salata_UTUNO_NZIFLN_U_23_2022_IPDO_KUBG.pdf
110. Салата О.О., Тарнавський І.С. Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941-1943 рр.: уявлення та реалії (за матеріалами часопису “Українська дійсність”). *Сторінки історії: Зб. наук. праць*. 2020. Вип. 50. С. 206-223. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.50.2020.210144>
111. Сопронюк Н.В. Конспект уроку з історії України “Наш край 1939-1945 рр.”. URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-urku-istoriya-ukra-ni-365425.html>
112. Спудка І. Вищі та наукові інституції часів нацистської окупації на території України (на прикладі округу "Дніпропетровськ" Рейхскомісаріату Україна). *Схід*. 2018. № 4. С. 30-36.
113. Спудка І.М. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2002. № 14. С. 177-182. URL: <http://old.istznu.org/page/issues/14/14/spudka.pdf>
114. Спудка І.М. Система освіти часів окупації на території Запорізької області. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXX. С. 78-83. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/30/spudka.pdf
115. Стельникович С.В. Театр на території генерального округу “Житомир” (друга половина 1941 — початок 1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 37. С. 131-136. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/11142/1/2.pdf>

116. Фінічева В., Шляхтич Р. Криворізький державний педагогічний університет в роки Другої світової війни 1939-1945 рр.: історія закладу та долі людей: монографія. Кривий Ріг, 2020. 175 с.
117. Чернов Б.О. Шкільна освіта і наукові дослідження в Рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.): монографія. Варшава, 2015. 40 с. URL: <http://ephseir.phdpu.edu.ua/xmlui/handle/8989898989/1647>
118. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939-1945 рр.: монографія. Кривий Ріг, 2010. 436 с.
119. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння. *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. 2008. Вип. 11. С. 211-217.
120. Шайкан В.О. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944. Київ, 2010. 80 с.
121. Шкільна навчальна програма для 10-11 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти). Історія: Україна і світ. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/-zagalna%20serednya-/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.-svit-Intehrovanyy.-kurs.30.09.2022.pdf>
122. Шляхтич Р. Культурно-освітнє життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації (1941-1944). *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. 2015. Вип. 3 (9). С. 73-81. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Viiskovo-istorychnyi_merydian/2015_Vypusk_N3_9.pdf?
123. Шляхтич Р.П. Повсякденне життя населення Кривого Рогу в роки німецької окупації. *Молодий вчений*. 2015. № 6. С. 108-111.
124. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конспект уроку

Історія України

10 клас

Тема: Наш край в роки Другої світової війни.

Мета:

Навчальна – поглибити знання учнів про події, що відбувались у нашому краї в роки війни; розкрити героїзм мешканців нашого краю, що опинилися в умовах окупації;

Розвивальна – розвивати в учнів уміння критично мислити, дискутувати, вирішувати проблемні питання, аналізувати текстові та візуальні історичні джерела, працювати в малих групах;

Виховна – Виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості та гідності, сприяти розвитку зацікавленості та шанобливого ставлення до історії рідного краю.

Тип уроку: комбінований.

Навчальні методи та технології: частково-пошуковий, проблемний, групова робота.

Обладнання: Підручник (Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України. 10 клас. 2018. 240 с.); роздатковий матеріал (документи), мультимедійна презентація.

Очікувані результати:

Після цього уроку учні зможуть:

- визначати хронологічну послідовність подій Другої світової війни, яка відбувалася на території Криворіжжя;

- характеризувати життя населення міста в роки Другої світової війни; Рух Опору на Криворіжжі;

- розвивати навички дослідницької роботи, висловлювати особисту позицію щодо ролі війни у житті людства;

- називати основні дати, які стосуються теми.

Структура уроку:

I. Організаційний момент (1 хв.);

II. Актуалізація опорних знань (4 хв.);

III. Мотивація навчальної діяльності (2-3 хв.);

IV. Оголошення теми, плану, очікуваних результатів (3хв).

V. Основна частина. Вивчення нового матеріалу (20-25 хв.);

VI. Закріплення здобутих знань. Узагальнення та систематизація знань (5-10 хв.);

VII. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання (2 – 3 хв.).

ХІД УРОКУ

ЕТАП УРОКУ	ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ	ПЕРЕДБАЧЕНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ
I. Організаційний момент	Вітання, перевірка присутніх/відсутніх учнів, створення сприятливої атмосфери для початку уроку.	Перевірка готовності до уроку.
II. Актуалізація опорних знань.	Бліц-опитування класу з попередньої теми за допомогою методичного прийому «Мікрофон». 1. Яку мету переслідували нацисти в галузі освіти? 2. Який внесок українських вчених у справу зміцнення могутності Радянської Армії? 3. Які особливості розвитку образотворчого мистецтва в роки війни? 4. Які зміни в ідеології сталінського режиму відбувалися у роки війни? 5. У чому полягає внесок діячів культури у перемогу над ворогом?	Учні відповідають на питання за допомогою уявного мікрофона.
III. Мотивація навчальної	Вчитель: Ми з вами закінчуємо вивчення теми	Учні уважно слухають вчителя.

діяльності учнів.	«Україна в роки Другої світової війни». Ми розглянули основні етапи війни, визначили як територією України просувалися загарбницькі війська і як їх було відкинуто. Ми спостерігали за подіями на всій території України, проте зовсім небагато часу приділили нашій малій Батьківщині, нашому рідному місту. Сьогоднішній урок ми можемо приділити більш докладному вивченню подій, що відбувалися в Кривому Розі у період Другої світової війни.	
IV. Оголошення теми, плану, очікуваних результатів (2 хв).	1. Повідомлення теми та мети уроку; 2. Повідомлення плану уроку. План уроку: 1. Початок війни на Криворіжжі. 2. Окупаційний режим. Рух Опору. 3. Визволення Кривого Рогу від німецько-фашистських загарбників.	Учні записують у зошити дату, вид роботи, тему та план уроку.
V. Основна частина. Вивчення нового матеріалу (20-25 хв.).	1. Початок війни на Криворіжжі. Розповідь учителя (супроводжується презентацією). 22 червня 1941 р. армії нацистської Німеччини та її союзників перетнули західний державний кордон СРСР. До Кривого Рогу війна докотилася в липні 1941 р., коли почалися регулярні бомбардування міста, а з	Учні слухають і записують основні положення.

середини липня почалася евакуація промислових підприємств та установ міста. У тил країни вивозилося обладнання та устаткування промислових підприємств, проектна документація та інші матеріали, евакуйовувалося населення. Майно та об'єкти, які не можна було демонтувати і вивезти, знищувалося шляхом підривів.

У липні 1941 р. на Південному та Південно-Західному фронті склалася складна ситуація. Німецькі війська швидко просувалися до Кривого Рогу. По лінії Кременчук, р. Інгул, Кривий Ріг, Херсон форсованими темпами велося будівництво оборонних рубежів. За участі місцевого населення було викопано 214 км протитанкових ровів та ескарпів.

Однак німецькі війська пішли в обхід, обминаючи ці оборонні споруди. Окупанти входили в місто кількома шляхами. Головні танкові сили і механізовані частини охоплювали місто з флангів і просувалися з північного сходу, через Пятихатки і Жовті Води до центру та залізничних станцій Довгинцеве, Коломойцеве, Девладове. Ще одна колона німців рухалася із західного напрямку через Лозуватку і Змичку, інша — через

	<p>Карачунівське селище і Гданцівку. 14 липня 1941 р. Кривий Ріг був окупований.</p>	
	<p>2. Окупаційний режим. Рух Опору.</p>	<p>Учні, завчасно об'єднані в невеличкі групи (до 4 осіб) працюють з документами, після чого по черзі демонструють підготовані групами доповіді: Окупаційний «новий порядок» у Кривому Розі. Повсякденне життя мешканців міста. Освітнє і культурне життя Кривого Рогу. Голокост на Криворіжжі. Рух Опору на Криворіжжі.</p>
	<p>3. Визволення Кривого Рогу. Розповідь учителя (супроводжується презентацією). Загальновійськова операція по визволенню Кривбасу хронологічно поділяється на два етапи: 1-й: жовтень–грудень 1943 р., коли війська Степового фронту визволили перші населені пункти північних і північно-східних рубежів Криворіжжя та рудники «Жовта Ріка», ім. Леніна, ім. Рози Люксембург. Вони закріпились на р. Інгулець, але, не маючи достатніх сил для подальшого наступу, перейшли до оборони. 2-й: січень-лютий 1944 р., коли на ділянці 2-го і 3-го Українських фронтів було створено плацдарм стратегічного значення для проведення Нікопольсько-</p>	<p>Учні слухають розповідь, складають хронологічний план подій.</p>

Криворізької операції. В січні 1944 р. розпочалась Криворізько-Нікопольська операція. 15 жовтня 1943 р. 37-а армія після артпідготовки за підтримки 5-ї повітряної армії розпочали наступ на Кіровоградському та Криворізькому напрямках. 23 жовтня 1943 р. війська 37-ї армії та 5-ї гвардійської танкової армії вийшли на підступи до Кривого Рогу. Окремі підрозділи 18-го танкового корпусу с десантом піхоти, а потім 29-го танкового корпусу ввірвалися до міста. Однак ворогу вдалося відсікти від танків піхоту, і підрозділи 29-го і 18-го танкових корпусів відійшли.

10-11 січня 1944 р. війська 3-го і 4-го Українських фронтів розпочали наступ в районі Нікополя і Кривого Рогу, але не прорвали оборону і тимчасово зупинилися. Наступ було поновлено наприкінці січня. 5 лютого 1944 р. Червона армія оволоділа Апостоловим, 8 лютого було визволено Нікополь. 17 лютого розпочався наступ на Кривий Ріг. В умовах жахливого бездоріжжя радянські війська вели наступ з північного сходу, півдня та сходу. 21 лютого 1944 р. наступаючими з південного сходу військами були звільнені залізнична станція Кагановича та прилегле

	<p>селище, 22 лютого залізнична станція і селище Довгинцеве, Соцмісто, селища ім. Шевченка, ім. Держинського та ім. Чкалова, більша частина Центрально-Міського району. В місті відбувалися жорстокі бої, проте до 16.00 22 лютого центр міста було повністю звільнено від німців. Завдяки мужності і героїзму солдат було врятовано греблю КРЕСу. Бої за прилеглі селища тривали до 8 березня 1944 р. У боях за Криворіжжя загинуло більше 27 тис. воїнів Радянської армії, 5 тис. пропало без вісті, 75 тис. поранено.</p>	
	<p>Проблемне питання: Чи є тема нацистської окупації нашого краю актуальною і важливою сьогодні?</p>	<p>Обговорення ведеться всім класом.</p>
<p>VI. Закріплення здобутих знань. Узагальнення та систематизація знань</p>	<p>Бліц-опитування методом «Мікрофон»</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Україна була захоплена... 2. Наш край був окупований.... 3. Україна була звільнена... 4. Наш край був звільнений... 	<p>Відповіді учнів.</p>
<p>VII. Домашнє завдання</p>	<p>Підготувати есе за темами «Герої-земляки на фронтах Другої світової війни», «Наші земляки в русі Опору».</p>	